

Okrugli stol Selo u tranziciji

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 19. travnja 2001. godine

SAŽETAK Okrugli stol *Selo u tranziciji* održan je 19. travnja 2001. godine u organizaciji Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, tj. tima istraživača na istraživačkoj temi *Selo u tranziciji: mogućnosti razvoja seoskih područja*, projektu koji se izvodi u sklopu programa trajne istraživačke djelatnosti *Društvene promjene i razvoj Hrvatske*, a financira ga Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske. Podloga za diskusiju bio je tematski dvobroj časopisa »Sociologija sela« 1-2 (147-148) / 2000. naslovljen *Selo u tranziciji*, odnosno zbornik radova članova rečenoga istraživačkog tima. Za okruglim stolom sudjelovali su mahom sociolozi, ali i predstavnici drugih struka - iz znanosti, politike, planiranja i prakse. Osnovna izlaganja iznijeli su uvodničari Milan Župancić i Alija Hodžić, a »pozvani diskutanti« bili su Maja Štambuk, Vlado Puljiz, Stipe Šušar, Željko Mataga, Josip Defilippis i Ivan Cifrić. U raspravi su sudjelovali i Ivan Magdalenić, Antun Petak, Dušica Seferagić, Svetozar Livada, Nataša Lončar Butić, Zrnka Novak i Jasenka Kranjčević.

U uvodnom izlaganju (članku) *Modernizacija sela* Milan Župancić govori o bitnim modernizacijskim procesima u proteklih pedeset godina, te o tranzicijskim perspektivama hrvatskoga sela. Autor analizira proces deagrarizacije potpomognutog politikom socijalizma prema industrijalizaciji i urbanizaciji, kao ciljevima modernizacije društva. Učinci na selo su uglavnom bili negativni: depopulacija, egzodus, poseljačenje sela, njegovo propadanje. Danas, *Strategijom prostornog uređenja Hrvatske* iz 1997. godine, teži se uravnoteženom razvoju mreže naselja i policentričnosti, ali bez adekvatnih mehanizama provođenja.

Alija Hodžić u izlaganju (članku) *Selo kao izbor?* postavlja pitanje može li selo biti izbor, a ne prisila? Odgovor na ovaj upit, prema autoru, nalaže historijsku analizu razvoja društva i položaja sela u njemu, polazeći čak od srednjeg vijeka. Selo i seljaštvo nastaju onda kada nastaje šire društvo, tj. globalna zajednica. Tradicionalna relativna autonomija sela uzmiče pred modernim društvom koje, preko grada, nad selom uspostavlja višestruku nadmoć. Promjenom vrijednosti i orijentacija na rad, marljivost, produktivnost, dužnost, socijalnu regulaciju odozgo, selo nužno ulazi u sistem i podređuje mu se.

Modernizacija se u Hrvatskoj dogodila vrlo kasno, ali i ubrzano u kratkom razdoblju socijalizma. Selo postaje izvor resursa za grad i društvo, te gubi svoju složenost. Nova složenost sela (rekompozicija) tek je na samom početku. Pozitivna strana globalizacije jest smanjenje tenzija i razlika između sela i grada, a povećanjem komunikacijske gustoće raste mogućnost da selo postane mjestom izbora. Zasad, samo kao mogućnost!

Maja Štambuk u svom članku *Zašto smo tu gdje jesmo?* objašnjava, kroz povijesnu perspektivu, zašto se hrvatsko selo našlo u nezavidnom položaju prema ukupnim modernizacijskim procesima u društvu, u gradu napose. Sve počinje položajem Hrvatske kao »periferije poluperiferije« unutar Austro-Ugarske kada je Monarhija diktirala i dozirala modernizaciju hrvatskog sela po svojim potrebama. Usporena, zakašnjela i nepotpuna modernizacija obilježila je hrvatsko selo. Do dvadesetih godina 20. stoljeća hrvatsko selo u fazi kompozicije, da bi potom počeli procesi urbanizacije, industrijalizacije i promjene društvenih i političkih ustroja. Selo se pose-

ljačuje zahvaljujući državnoj politici prema tipu razvoja društva, po kojoj selo gubi svoju važnost. U započetoj fazi rekonstrukcije selu je neophodna proruralna politika koje, kritički obrazlaže autorica, nema. Političko-administrativna decentralizacija omogućila je pre-mreženje cijeloga prostora, ali se ono ne provodi, te selo tište veliki problemi koje ne može riješiti ni ono samo a niti uz pomoć aktualne politike.

Vlado Puljiz u izlaganju *Kratko dvadeseto stoljeće u selu* govori o nekoliko modernizacija Hrvatske. U 20-om stoljeću seljaštvo je doživjelo burne turbulencije: od politizacije između dva rata, služenja gradu i industriji u socijalizmu, ali pri kraju stoljeća razvijajući se prema poduzetništvu, farmerskoj poljoprivredi, urbanizaciji sela. U zadnjih deset godina selo se unazadilo zbog propadanja velikih kombinata, povećanja nejednakosti, te konkurencije vanjskog tržišta. No, prema Puljizu, selo još uvijek ima neke prednosti objektivnoga karak-tera, te stoga ima i šanse za razvoj.

Stipe Šuvar zalaže se za tipologiju naselja kao instrument prostornog planiranja, te za defi-niranje minimalnih kriterija za urbanizaciju nerazvijenih područja.

Željko Mataga analizira agrarnu strukturu u zadnjem desetljeću i drži da je ona bila dobro pripremljena za tranziciju, jer je zadržala privatni seljački posjed, jer se pojavio određen broj vitalnih gospodarstava, a i zadruge i kombinati su dobro funkcionirali, održavajući mješovitost. Međutim, procesi pretvorbe uništili su početne prednosti i vratili selo na početak. Mataga se zalaže za ciljeve pozitivne agrarne politike, te ističe važnost ekonom-ske, socijalne i ekološke komponente, kao i regionalni pristup, integralni multidisciplinarni pristup i obnovu zadruga.

Josip Defilippis kritizira stanje istraživanja sela u Hrvatskoj, te predlaže veliko sveobuhvat-no istraživanje sela. Analizira državne dokumente (*Zakon o poljoprivredi, Strategija razvo-ja poljoprivrede*) i kritički se odnosi prema deklarativnom interesu za selo, ali i nedostatku operativnih rješenja.

Ivan Cifrić u diskusiji (članku) *Pristupi istraživanju sela* bavi se trima temama: nekim pret-postavkama za razgovor o temi »selo u tranziciji«, dominantnim pristupima u istraživanji-ma, te nekim temama od znanstvenog i društvenog značaja. Smatra da treba odrediti pri-stup, sadržaj i metodologiju istraživanja, paradigmu rasta zamijeniti paradigmom održivog razvoja, te izučavati »ekološki kompleks« i »ruralni metabolizam«.

U diskusiji nakon većih izlaganja dotaknute su i mnoge iste ali i druge teme poput: podu-zetništvo seljaka (Ivan Magdalenić), mladi u selu (Antun Petak), obrazovanje mladih »za selo« (I. Magdalenić, A. Petak), budućnost seljaka s obzirom na negativne promjene (Ivan Cifrić), kako živi narod (Svetozar Livada, Alija Hodžić), utjecaj rata na selo (I. Cifrić, S. Li-vada, Zrnka Novak), utjecaj globalizacije na selo (S. Livada, A. Hodžić), koncept decentra-lizacije prostora i mreže naselja (Dušica Seferagić, Nataša Lončar Butić, Milan Župančić, A. Hodžić, Maja Štambuk, Stipe Šuvar), važnost mješovitosti za rekonstrukciju sela (Vlado Puljiz, A. Hodžić, M. Štambuk), promjene izazvane tranzicijom (svi diskutanti), odnos zna-nosti, planiranja i provedbe (N. Lončar Butić, Jasenka Kranjčević), te pregled nekih europ-skih institucija i njihovih deklaracija, povelja i planova o europskom selu (J. Kranjčević).

Premda su izlaganja naoko vrlo različita, a rasprava šarolika, kroz sve se provlači: povije-sni pristup koji jedini može objasniti promjene u selu; oštra kritika socijalističke i tranzicij-ske politike prema selu; negativna ocjena položaja sela danas, ali i traženje nekih »optimi-stičkih« indikatora mogućem razvoju sela; prijedlozi za proruralnu politiku, njezinu opera-cionalizaciju i primjenu. Također je važno učiti, a ne imitirati, od stranih zemalja i europ-skih dokumenata o razvoju sela. Zato i preporučamo zaključke okruglog stola *Selo u tran-ziciji* aktualnim donositeljima odluka o selu!

Ključne riječi: modernizacija, proruralna politika, rekonstrukcija, selo, tranzicija, znan-stvena istraživanja.

Okrugli stol *Selo u tranziciji*: izlaganja

Dušica Seferagić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Uvodna riječ

Drago mi je što ste se odazvali pozivu na okrugli stol »Selo u tranziciji«, što ste se okupili u tolikom broju, od starih, davno viđenih kolega, do mladih - još nepoznatih kolega. Pozdravljam vas i zahvaljujem na dolasku.

Okrugli stol »Selo u tranziciji« organizira Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, odnosno članovi tima istraživača na projektu »Selo u tranziciji« što ga financira Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske. Podloga za diskusiju, ali ne i obveza koje se neizostavno trebamo pridržavati, jest zbornik radova »Selo u tranziciji« objavljen u dvobroju časopisa *Sociologija sela* 1-2/2000. godine, koji predstavlja naše finalne izvještaje Ministarstvu. U timu na projektu rade Dušica Seferagić (voditeljica), Alija Hodžić, Milan Župančić, Anđelina Svirčić i Bosiljka Milinković.

Tekstovi objavljeni u časopisu podložni su svakoj kritici i komentarima, ali bi mi osobno bilo draže da se pritom usredotočimo na temu, više nego na kvalitetu samih tekstova, jer su oni već prošli svoje recenzije.

Rad okruglog stola zamišljen je na slijedeći način. Nakon dva uvodna izlaganja uslijedila bi izlaganja pozvanih diskutanata i diskusija na njihova izlaganja, tj. na samu temu. Stoga vas molim da se bavite temom sela u tranziciji, svatko na svoj način, svatko koliko zna, kako bismo svi zajedno pokrenuli mukotrpan proces revitalizacije hrvatskih sela, koji ima svoje znanstvene, političke, planerske i druge komponente. Raznolikost obrazovanja i poslova kojim se bave sudionici okruglog stola (a na koji se, po običaju, nisu odazvali političari) jamči kakvu - takvu cjelovitost u pristupu i postavljanju važnih pitanja na spomenutu temu, te mogućih odgovora na njih. Vaše priloge smatrat ćemo znanstvenom i stručnom osnovom za ruralnu politiku Hrvatske. Hvala.

Milan Župančić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Modernizacija sela

Uvodno izlaganje za Okruglim stolom Selo u tranziciji

U ovoj raspravi, kao jedan od uvodničara, nastojat ću ukazati na bitne modernizacijske procese u proteklih pedesetak godina, te tranzicijske perspektive suvremenoga hrvatskog sela. Sama modernizacija je višedimenzionalan koncept koji uključuje različite komponente i razine odvijanja modernizacijskih procesa.

Konvencionalno, modernizacija nekoga društva uključuje procese kao što su: industrijalizacija kao promjena privredne strukture i s time povezana deagrarizacija koja znači brojčano i strukturalno smanjenje poljoprivrednog stanovništva i ovisnosti seoskog stanovništva od poljoprivrede; urbanizacija i rast gradskih naselja te urbani način života; demografska tranzicija; politička i kulturna integracija, tj. prijelaz od relativno samostalnih, manjih regionalnih i pokrajinskih cjelina u šire nacionalne okvire; socijalna i prostorna pokretljivost; demokratizacija i politička mobilizacija naroda.

Nas u ovom kontekstu zanimaju procesi koji direktno tangiraju seoski ambijent i ruralno stanovništvo, dakle zanimaju nas promjene socioekonomske strukture sela, u prvom redu one koje su prouzročene brzim procesima deagrarizacije, transformacijom seoskih naselja i ruralnog prostora.

Modernizacijski procesi u hrvatskom društvu odigrali su značajnu ulogu u razbijanju tradicionalnog i zaostalog sela, obilježenoga dominacijom sitnoseljačke i autarkične privrede koja zadovoljava većinu potrošnih potreba seljačke porodice, i relativnu autonomiju seoskih zajednica i seoskog društva spram globalnog društva.

Započet ću s analizom procesa deagrarizacije. Ona je dovela do brzog smanjenja brojčanog udjela seljaštva u socijalnoj strukturi, koje je još prije 30-40 godina bilo najbrojniji sloj našega društva. Na snažnu deagrarizaciju djelovali su mnogobrojni faktori globalnog značaja - industrijalizacija i razvoj tercijarnog sektora doveli su do obilne ponude radnih mjesta u tim sektorima što je, uz otvaranje kanala transakcije i komunikacije između sela i grada, povuklo goleme mase suvišnog i poluzaposlenog seoskog stanovništva u navedene djelatnosti, često i uz migracije prema industrijskim i urbanim središtima. Sličan efekt imalo je i zapošljavanje u inozemstvu, započeto još u 60-im godinama 20. stoljeća.

Na globalnom planu sve je to značilo transformaciju društva u industrijsko-urbani tip društvene organizacije.

Od unutarnjih faktora sela i poljoprivrede koji su doveli do snažnoga agrarnog egzodusa, treba spomenuti nepovoljnu agrarnu strukturu u kojoj dominira sitni

i nepotpun. Naime, brojne su kategorije seoskog stanovništva, uz zaposlenje u nepoljoprivrednom sektoru, ostale u selu i zadržale posjed, postavši na taj način »seljaci-radnici«. Radi se o specifičnoj kombinaciji dvostruke zaposlenosti, dvojnog zanimanja i parcijalnog bavljenja poljoprivredom. Stoga se u zapadnoj literaturi za takva gospodarstva i uvriježio naziv »part-time farms«. Premda je taj fenomen poznat u svim poljoprivredama, hrvatska je specifičnost da praktično više od 80% poljoprivrednih gospodarstava danas spada u tu kategoriju. To je posljedica naslijeđene sitnoparcelne posjedovne strukture u poljoprivredi i brzog tempa deagrarizacije, uslijed ekstenzivne industrijalizacije koja je stvarala niskoproduktivnu industriju i nerazvijeni tercijarni sektor, s niskim dohocima zaposlenih, koji su kompenzirani dodatnom zaradom u poljoprivredi i ukupno nižim životnim troškovima radne snage u selu. Stoga je i posjedovna struktura u seljačkoj poljoprivredi ostala uvelike petrificirana. Ostao je prevelik broj seljačkih posjeda premalih za racionalnu i isplativu proizvodnju, a to smanjuje mogućnosti produktivnije i komercijalne poljoprivrede. Niska produktivnost u industrijskom sektoru praćena je i niskoproduktivnom poljoprivredom.

Od pedesetih godina, kada je zabilježen najveći broj poljoprivrednih gospodarstava (oko 655 tisuća), do novijeg doba taj je broj smanjen za približno 20% što je, uz prelazak zemljišta u društveni sektor, dovelo do smanjenja prosječne veličine seljačkog posjeda. Prosječna veličina posjeda je u 90-ima iznosila svega 2,8 ha. Naša posjedovna struktura ima sljedeći oblik: jednu trećinu čine gospodarstva do 1 ha poljoprivredne površine, drugu trećinu predstavljaju gospodarstva do tri ha, dok su preostala veća gospodarstva. Hrvatska ima svega 16% posjeda većih od 5 ha, a to je vjerojatno donja granica veličine proizvodne jedinice sposobne za veću tržišnu proizvodnju, za potpuniju zaposlenost radne snage i primjeren dohodak seoskog domaćinstva.

Sitan i isparceliran posjed velika je zapreka racionalnom i ekonomičnom korištenju radne snage, posebice uporabi suvremene mehanizacije (poznati »sukob« traktora i guste seoske međe).

Izostao je i proces koncentracije i centralizacije zemljišta i proizvodnje u seljačkom sektoru, kakav su zabilježile visokorazvijene zemlje, gdje se proizvodnja uglavnom odvija na manjem broju većih, mehaniziranih i tehnološki modernih gospodarstava. U nas se proces koncentracije odvijao u društvenom sektoru poljoprivrede, koji je sistemski bio predodređen za nositelja moderne poljoprivrede, vezujući uz sebe i unapređujući komercijalno interesantna seljačka gospodarstva.

Visokorazvijene zemlje razvile su stimulatívni mehanizam naslonjen na državne subvencije, a i kroz neke forme tzv. vertikalne integracije seljaštva s drugim subjektima u agrokompleksu, potiče se primarna poljoprivredna proizvodnja, što olakšava tehnološku i organizacijsku modernizaciju u poljoprivredi, a farmerima osigurava primjereni materijalni i socijalni standard.

Još nešto o socijalnoj strukturi suvremenoga hrvatskog sela. Socijalna je struktura postala vrlo diferencirana i heterogena, u znaku dominacije različitih prijelaznih

slojeva, koji kombiniraju razne aktivnosti i izvore prihoda, kako one industrijsko-ga tako i poljoprivrednog porijekla. Slika »prijodovne strane« seoskih domaćinstava otkriva da postoji relativno malo »čistih« poljoprivrednih domaćinstava, slično stoji i sa »čistim« nepoljoprivrednim domaćinstvima, dakle s onim kategorijama koje nemaju nikakve veze s poljoprivrednim gospodarstvom i koje u selu »samo« rezidiraju. Većina seoskih domaćinstava je upućena, bolje rečeno, primorana da radi i stječe prihode od gradskih djelatnosti, ne zanemarujući i bavljenje, u nekom opsegu, poljoprivredom i drugim dopunskim djelatnostima. Ipak, termin seljak-radnik je sve manje adekvatan za označavanje tog sloja. Mladi i obrazovani seljani koji su uz to profesionalno osposobljeni za nepoljoprivredna zanimanja, s pretežno urbanim potrebama i aspiracijama, praktično su udaljeni od seljačkog svijeta, i za njih je suvremeno selo izbor poželjnog mjesta stanovanja, gdje mogu kombinirati prednosti i poželjnosti gradskoga i seoskoga načina života.

Dosada sam pretežno govorio o seljačkoj populaciji, poljoprivrednim gospodarstvima, deagrarizaciji i njezinim posljedicama na cjelokupnu seosku strukturu, a manje o tome što se zbiva sa seoskim naseljima i ruralnim prostorom. Sam pojam *ruralno* obuhvaća seoska naselja, područja i zone, koje nužno uključuju poljoprivredne površine i šume, dakle prirodno-pejzažni ambijent, ali i manje gradove koji su sadržajno i funkcionalno vezani uz ruralni svijet.

Snažan ruralni egzodus i premještanje stanovništva u manji broj gradskih naselja, industrijsko-urbanih zona i prosperitetnijih regija, posljedica je ne samo napuštanja poljoprivrede nego i određenog tipa oligocentrične urbane koncentracije i favoriziranja gradova u dosadašnjoj politici prostornog razvoja. Ovdje se ruralni egzodus uzima kao širi od agrarnog, jer su u pitanju veliki migracijski tokovi prema gradskim središtima. Sva dosadašnja istraživanja pokazuju da u seoskoj stvarnosti djeluje veći broj repulzivnih faktora (ne moraju biti vezani samo uz poljoprivredu), dok se urbani centri nameću svojom atraktivnošću. Seosko stanovništvo, ali i ono iz manjih naselja, zna da grad pruža mnoge socijalne i kulturne prednosti: bolje obrazovne mogućnosti, veću i raznovrsniju ponudu radnih mjesta, veće mogućnosti socijalne promocije, kvalitetniju zdravstvenu zaštitu, pa sve do zanimljivijeg i zabavnijeg života. To nisu samo ekonomski »pull faktori«, već je u pitanju i cjelokupan urbani način života i širi civilizacijski kompleks.

Premda su migracije iz sela prema gradu dugotrajan proces svojstven svim modernim društvima, a koji se tek u novije vrijeme usporava pa čak i preokreće u migracije suprotnog smjera - u preseljavanje iz urbanih u manje ruralne sredine, u nas je ruralni egzodus prouzročio mnoge negativne posljedice. U prvom redu, došlo je do krupnih demografskih poremećaja u većem dijelu ruralnog prostora (približno u tri četvrtine ukupnog prostora u kojemu obitava skoro polovica stanovništva). Velik dio ruralnog prostora zahvaćen je snažnim depopulacijskim kretanjima, o čemu govore i sljedeći podaci: zamalo 90% seoskih naselja gubi svoje stanovništvo, od čega gotovo 22% depopuliranih sela ima gubitak veći od 50% ukupne populacije u razdoblju 1953.-1981. Pritom je najlošije stanje u brdsko-planinskom području, gdje i veća naselja depopuliraju. I nakon toga razdoblja na djelu su nepovoljni trendovi. U takvim okolnostima, iseljavanje iz sela nije samo

odljev veće ili manje populacijske mase nego je to proces koji je u pojedinim fazama, zbog visoke selektivnosti migracijske jezgre, imao razorne posljedice po ruralni ekonomski, socijalni i demografski razvitak.

Kako ruralni egzodus smanjuje seoske vitalne potencijale, selo je ostajalo sve više na starijim i manjeobrazovanim ljudima, što rezultira daljnjim nazatkom ruralnog prostora. Hrvatska je u proteklom razdoblju prošla kroz sve faze demografske tranzicije, i danas se nalazi u fazi posttranzicije, s vrlo niskim stopama nataliteta, tako da je u protekloj deceniji došlo do negativnog prirodnog prirasta njezina stanovništva, a što je naše selo zadesilo još i ranije. Depopulacija je stoga prevladavajući oblik demografskog razvoja sela u svim hrvatskim makroregijama.

Treba napomenuti da je i ruralna naseljska mreža vrlo nepovoljna sa stajališta modernih razvojnih potreba. Naslijedili smo tip disperzivne i rijetke naseljenosti, s velikim brojem malih i patuljastih naselja. Od 6.700 naselja u 1991., čak ih je preko 30% s manje od 100 žitelja, a oko 20% sela ih broji od 101 do 200. Imamo svega dvadeset gradova s više od 20.000 stanovnika. U tih 50% malih naselja živi manje od desetine ukupnog stanovništva dok, s druge strane, u 240 naselja s više od 2.000 stanovnika (to su potencijalna gradska naselja) živi oko 60% ukupne populacije. Velika disperzivna naseljenost otežava urbanu preobrazbu i uređenje prostora jer otežava i poskupljuje izgradnju potrebne infrastrukture, prometno povezivanje s većim centrima, što sve skupa nepovoljno utječe na razvojne mogućnosti seoskih područja.

U *Strategiji prostornog uređenja Hrvatske* iz 1997. godine inzistira se stoga na potrebi uravnoteženije prostorne raspodjele stanovništva, radnih sadržaja i drugih funkcija na cjelokupnom državnom prostoru; povoljnijem lociranju i razvoju središnjih funkcija u širem prostoru i smanjivanju razlika u urbaniziranosti pojedinih područja; jačanju lokalnih razvojnih žarišta kao uporišta policentrične mreže naselja. Program ističe i budući okvir takve dekoncentrirane urbanizacije, predviđajući uz 150 gradova i 550-650 naselja u ruralnim zonama kao razvojna središta i žarišta poželjnih promjena u okolnom prostoru. Mehanizmi realizacije takvih planerskih opredjeljenja nisu preciznije izvedeni i određeni, tako da i provedba svih tih opredjeljenja nije baš izvjesna.

Pozitivno je ipak što se u novije vrijeme uočavaju kompleksni problemi i predlažu određene strategije budućeg ruralnog razvoja, koje korespondiraju s nekim objektivnim trendovima i potrebama ruralnog prostora. To upućuje da s više optimizma možemo očekivati preokret u dosadašnjim nepovoljnim razvojnim kretanjima u ruralnom prostoru.

Alija Hodžić

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Selo kao izbor?

Uvodno izlaganje za Okruglim stolom *Selo u tranziciji*

Temeljni motiv istraživanja sela u tranziciji*, koji je koliko znanstveno (i empirijski i teorijski) toliko i društveno opravdan, onaj koji svakodnevno živimo, a u vezi je sa selom, ovdje bih metodom redukcijom svjesno sveo na sljedeće pitanje: je li moguće suvremeno selo kao izbor? Stojimo li mi pred nekim vremenom (ili možda već jesmo u njemu, pa to jasno ne uviđamo - jer nismo stvorili instrumente kojima bi to mogli evidentirati?) u kojem će se život u selu pretežno događati u znaku izbora (živjeti u selu), a ne u znaku odsustva stvarnog izbora, kako je to bilo do sada, a što su pokazala i istraživanja ovoga Instituta, posebno istraživanja seoske omladine. Tako, na osnovi analize podataka dobivenih anketnim istraživanjem seoske omladine u Hrvatskoj 1974. godine, E. Dilić zaključuje da su »osnovni motivi migracijskih tendencija vezani uz nemogućnost ostvarenja profesionalnih i obrazovnih aspiracija, a manje uz psihološku atraktivnost velikih gradova« (Dilić, Edhem: *Migracijske tendencije seoske omladine*. - *Sociologija sela*, 13 (1975) 49/50: 54-67). Nalazimo se pred nekim otvorenim vremenom i tek možda slutimo što se sve može događati u procesu na čijem smo početku, a koji se naziva procesom tranzicije i/ili globalizacije. Koji društveni procesi, odnosi i konflikti mogu obilježiti to vrijeme? Kako će se oblikovati (ili u optimističkoj varijanti: kako ćemo oblikovati?) prostor u kojemu živimo i koji nam je posuđen od prethodnih generacija? I gdje, i kako se priča o selu može smjestiti unutar ovih pitanja?

Strukturalno, a onda najvjerojatnije i povijesno, selo se uspostavlja naspram grada, ne-sela, naspram moći koja se formira izvan sela i koja ga (povijesno na različite načine) tretira iz neke šire, nadseljačke društvene organiziranosti, kao polje vlastitog djelovanja i nadležnosti. (Tribalne zajednice, koje pak nisu sasvim izolirane i koje se nalaze u višestrukim međusobnim odnosima suradnje ili sukoba - iz ove perspektive zapravo nemaju sela kao naselja posebne vrste.) Postojanje sela (i seljaštva) uvjetovano je, dakle, postojanjem nekoga šireg društva, neke globalnije zajednice. Ovo postaje posebno vidljivo kada zavisnost sela nije samo ekonomske već i političke prirode. H. Mendras u svojoj knjizi *Seljačka društva* kaže: »Taj nadređeni položaj feudaliteta, a potom buržoazije nad agrarnim društvom transformira tamošnje stanovnike u seljaštvo: dok nema vlastelina ili grada, nema ni seljaka« (1986.: 29). Selo će, međutim, barem kada govorimo o europskom selu, iako u odnosu neposredne zavisnosti, dugo vremena održati svoju relativnu autonomiju, te organizaciju socijalnog života u kojoj sklonost za reprodukcijom datih oblika društvenog života sasvim dominira nad inovativnim zahvatima. »Seljaštvo, kaže F. Braudel, to je velik broj, golema većina živih bića. Stoje čvrsto rame uz rame, što znači otpornost i spontanu inerciju. Ali velik je broj ujedno znak nedovoljne produktivnosti. U takvoj sredini teško je i zamisliti da bi se lako mogao širiti napredak ili prihvatiti rizik koji donose nove kulture i nova tržišta. Dojam je da su to uhodane, gotovo uspavane mase; premda ne mirne i

podvrgnute. Poznata su buđenja rijetke žestine« (*Materijalna civilizacija..., Igra razmjene*, Zagreb, 1992.: 280-281). Urbanizirano i industrijalizirano društvo tu inertnost i relativnu autonomiju ne može tolerirati, ne dopušta, kako kaže H. Mendras, da u »njegovim njedrima jedna tako značajna populacija ostane marginalna i da konzervira svoju logiku proizvodnje i života. Ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarkija postaju inkompatibilne s razvojem našeg (tj. modernog, A. H.) društva« (1986.: 29). Agenti modernog društva nad selom uspostavljaju višestruku nadmoćnost. Odnos između vladajuće kulture, odnosno kulture vladajućih klasa i narodne ili seljačke kulture, do modernog doba u aktivnoj međusobnoj razmjeni po prvi put poprima skoro jednosmjern utjecaj. Kada započinje čitav taj proces modernizacije, pa prema tome i modernizacije sela, teško je utvrditi. U svim svojim aspektima on ne počinje niti istodobno, niti podjednako uspješno, a niti sa svjesnim modernizacijskim nakanama. U vrijeme s kraja 14. stoljeća, pa i znatno kasnije, kada se poduzima možda prvo značajno modernizacijsko djelovanje [stvaranje trgovačkih mreža portugalskih trgovaca na obalama zapadne Afrike, a nasuprot teritorijalnim osvajanjima kao vladajućoj feudalnoj logici vremena, o čemu piše I. Wallerstein u djelu *Suvremeni svjetski sistem* (Zagreb, 1986.), gdje je dakle logici teritorijalnosti suprotstavljena logika mreže], proповјednici, ti svjedoci i zagovornici vladajućih, a što tada znači i crkveno-religijskih normi, rad i lijenost ne percipiraju kao vrijednosti koje valja izdvojiti. Naprotiv, sasvim su marginalizirani (J. Delumeau: *Greb i strah – stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka.* - Novi Sad, 1986.). Ali, dva ili tri stoljeća kasnije, gledano s crkveno-religijskog stajališta, sve se izokrenulo.

Siromaštvo je nepoželjno i vrijedno prezira, a prosjake (te nekadašnje »božje izaslanike«) valja progoniti. Oni su, tvrdi nadbiskup iz Toursa »izrod i škart države«. Osnivačkom uredbom opće bolnice u Parizu iz 1656. godine, a gdje će biti smješteni i skitnice i prosjaci, kaže se da će »biti (tj. žitelji bolnice) terani da rade najduže i najteže što njihova snaga i mesta na kome su budu dozvoljavali«. Nerad, skitničenje i dokoličarenje izvor su svakog poroka, pa su svi načini za njihovo suzbijanje dobri, »jer služe za podučavanje i pokajanje. U *Rasphuisu*, u Amsterdamu, prosjak koji odbije da radi bivao je zatvaran u jedan podrum koji se postepeno punio vodom. Mogao je umaći davljenju samo ako je ovu neprekidno crpao. Smatra se da će se tako u njemu probuditi volja za rad« (J. Delumeau: *Strah na Zapadu: od XIV do XVIII veka.* - Novi Sad, 1987.: 572). Probijanje modernih elemenata društvenog života teško je i dugotrajno: tako se paralelno s kaznama koje služe »za podučavanja i pokajanja« još uvijek koriste razni oblici fizičkog mučenja, s čijim će se povlačenjem iz masovne upotrebe započeti zapravo tek »nedavno« (prije 200-tinjak godina), kako bi bili zamijenjeni raznim oblicima modernog discipliniranja (M. Foucault: *Nadzor i kazna.* - Zagreb, 1994.). Vidimo, ipak, da se u toku modernizacijskog procesa postepeno javljaju, kumuliraju i uspostavljaju kao norme (i tako reflektiraju) neke temeljne vrijednosti modernog društva. One se prije svega mogu prepoznati kao rad, marljivost, produktivnost, red, dužnost, čistoća (primarno kao odgovor na razne bolesti) itd., što će, tj. njihovo uvođenje u socijalnu regulaciju, J. Delumeau nazvati »privođenjem (od stra-

ne građanskih i vjerskih vlasti) poslušnosti jednog svojeglavog društva« (isto: 556), ali se može prepoznati (i to na samom početku ili, preciznije, čak na prapočetku modernizacije) i nešto što karakterizira i suvremeno, tzv. postindustrijsko društvo: logika mreže nasuprot logici teritorijalne ekspanzije, tj. vrijednostima koje pretpostavljaju kooperaciju nasuprot vrijednostima koje računaju s isključivanjem. A to svojeglavo društvo prije svega je seljačko, društvo inkompatibilno modernim nastojanjima, čije je napredovanje i preoblikovanje u sociologiji najčešće označavano pojmovima »diferencijacija« ili »funkcionalna specijalizacija«, tj. kao, kako kaže Giddens, »proces progresivne unutrašnje diferencijacije«, te umjesto toga (zbog, po njemu, analitičke ograničenosti ovog stanovišta) uvodi pojam »iskorenjivanje«, kojim se socijalne promjene nastale modernizacijom sela (velikom transformacijom jednog inertnog i lokalnog društva) možda adekvatnije označavaju. »Pod iskorenjenošću, precizira Giddens, podrazumevam 'izdizanje' društvenih odnosa iz lokalnih konteksta interakcije i njihovo restrukturisanje u okviru neodređenog vremena-prostora« (E. Giddens: *Posledice modernosti*. - Beograd, 1998.: 30). I dalje, nastavlja Giddens, »mehanizmi iskorenjivanja... udaljuju društvene odnose od neposrednosti konteksta. Oba tipa mehanizma iskorenjivanja (i simbolički znaci – od kojih analizira ulogu novca u stvaranju modernog poretka i ekspertski sistemi, op. A. H.), imaju kao pretpostavku, a istovremeno i stimulišu, odvajanje vremena od prostora...« (isto: 36). Zapravo, dodajmo ovome: društveni odnosi sve više postaju općeniti, apstraktni, posredovani i neprozirni. Stoga je proces modernizacije sela u sebe uključivao i proces unifikacije: poništavanje kako one ogromne »neuređenosti« (uključujući tu i masovno rasprostranjene razne oblike ekonomskih neaktivnosti, kao što su skitnja i prosjačenje) tako i lokalne šarolikosti njegovih predmodernih oblika. A oni koji su se (na Zapadu) našli naspram takvog sela (ekonomski inertnog i relativno autonomnoga lokalnog društva), a to je grad u usponu, sve jača država, kao i kroz reformaciju i »kontrareformaciju« obnovljena moć crkve, dakle »sve vladajuće sile ovog svijeta«, zadali su toj preovlađujućoj masi stanovništva, svako vođen vlastitim i nadlokalnim motivima djelovanja, nove domaće zadaće.

U Hrvatskoj, kao zemlji poluperiferije, ovi su procesi - u odnosu na centralne zemlje nastupajućeg kapitalizma, započeli sa znatnim zakašnjenjem. To kašnjenje nije bilo samo zbog dugoočuvanih feudalnih agrarnih odnosa, ili postojanja (na velikom dijelu njezina teritorija) militarnoga krajiškog društva, s vojnom centralističkom upravom, nego i uslijed općenito slaboga civilnog i gradskog »sektora« cijeloga hrvatskog društva. Uz to, ovi procesi ne samo da su započeli sa znatnim zakašnjenjem (sjetimo se samo Reljkovićeve »Satira« i jadikovke nad stanjem u Slavoniji, a nakon njegova upoznavanja njemačkog sela) već su se, i kad su započeli, odvijali sporim tempom. Mase seljačkog i poljoprivrednog stanovništva, uz nepovoljnu agrarnu strukturu (izrazito malen posjed), bili su »prevelik zalogaj« za slabe gradske i industrijske inicijative. Tako je Hrvatska još sredinom 20. stoljeće bila predominantno seljačka zemlja (V. Puljiz: *Eksodus poljoprivrednika*, Zagreb, 1997.; M. Župančić: *Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela*. - *Sociologija sela*, 1-2/2000.). Na većem dijelu njezina teritorija još uvijek su prevladavali tradicionalni elementi seoskog načina života. Tako je glavni modernizacijski »posao«, tj. bitno smanjenje seoskoga i poljoprivrednog stanovništva te povećanje njihove ukupne produktivnosti - a što se uz sve druge s ovim povezane

promjene naziva procesima deagrarnizacije, urbanizacije i industrijalizacije - obavljen unutar »socijalističke konstrukcije zbilje«. Prema seljaštvu i njegovoj reprodukciji (djelujući u ovom slučaju ponajviše iz općeg prosvjetiteljskoga, a što onda znači i antitradicionalističkog okvira), ta socijalistička »konstrukcija zbilje« nije pokazivala poseban afinitet. Tako je Hrvatska za svega 40-ak godina od izrazito seljačke zemlje postala izrazito industrijska zemlja, u kojoj većina stanovništva ne živi u seoskim već u gradskim naseljima.

Podaci istraživanja iz 1996. godine (dobiveni metodom ankete na reprezentativnom uzorku od 2.202 ispitanika, a na temelju kojih sam izradio analizu socijalne strukture i mobilnosti seoskog stanovništva Hrvatske, objavljenu u *Sociologiji sela*, 1-2/2000.) sasvim jasno ukazuju na to. Izdvojimo za ovu priliku neke od tih podataka - o vrsti djelatnosti, školskoj spremi i nekim migracijskim obilježjima, dakle podatke koji mogu biti relevantni za ovo izlaganje. Podaci o vrsti djelatnosti ispitanika muškog spola, te djelatnosti njegova oca i djeda po ocu, podaci na temelju kojih možemo steći osnovni uvid u socijalnu strukturu hrvatskoga sela kroz njegove zadnje tri generacije, pokazuju skoro sasvim obrnutu strukturu djedova i unuka: dok je u generaciji djedova 80,0% poljoprivrednika, dotle je u generaciji unuka 72,4% nepoljoprivrednika. U suvremenoj socijalnoj strukturi hrvatskoga sela sasvim dominiraju nepoljoprivrednici, pa stoga valja napustiti već uvriježenu sintagmu industrijskog društva »selo i poljoprivreda« (naspram čega se onda, a u bipolarnoj strukturi, konstruira »grad i industrija«, pa se tako selo i dalje označava kao socijalno polje nad kojim je uspostavljena, ili bi trebala biti uspostavljena izvanjska moć). Ta sintagma koja selo veže uz poljoprivredu kao njegovu temeljnu identitetsku oznaku, i za hrvatsko selo (što se može vidjeti iz podataka u tablici 1.) sada je neke vrste jezičkog survivala. Postignuta promjena koja je, kroz promjenu osnovne djelatnosti seoskog stanovništva, uspjela »iskorijeniti« mnoge druge djelatnosti vezane za tradicionalno selo a onda i funkcionalno povezala selo i grad, ostvarena je za svega 40-ak godina i odgovara znatno dugotrajnijim promjenama u zemljama zapadne Evrope. U Francuskoj, zemlji u kojoj je proces moder-

Tablica 1.
Vrsta djelatnosti u trima seoskim generacijama: djelatnost ispitanika muškog spola, djelatnost njegova oca i djeda po ocu (u %)

Vrsta djelatnosti	Djed	Otac	Ispitanik
Poljoprivrednik	80,0	50,0	27,6
NKV/PKV radnik	10,6	23,5	23,6
KV/VKV radnik	3,1	16,9	27,6
Službenik, tehničar	1,2	2,7	7,6
Poslovoda	0,2	0,5	4,0
Samost. obrtnička djelatnost	4,7	3,9	3,3
Stručnjak	0,2	1,8	4,3
Rukovodilac	-	0,8	1,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0

nizacije sela počeo znatno ranije nego u Hrvatskoj, slična je struktura ostvarena 70-ih godina (H. Mendras, M. Forsé: *Le changement social*. - Paris, 1991.). Podaci o nepoljoprivrednicima i njihova usporedba s podacima za gradska naselja pokazuju, međutim, da se ova velika transformacija prije svega odnosi na zamjenu rada u poljoprivredi (i odgovarajućim vrstama rada koji s njom upotpunjavaju ekonomiju tradicionalnog seoskog domaćinstva) s radom u industriji, te da je »unutarnja diferencijacija« seoskih nepoljoprivrednika znatno manja nego što je ona u gradu. Tako na pr., dok su od ukupnog broja muških ispitanika u selu, njih 11,9% službenici, tehničari i stručnjaci, dotle je takvih ispitanika u gradskim naseljima 36,5%, dakle tri puta više.

Različite šanse za aspirirani način života, kada se radi o življenju u gradu ili selu (što se po shvaćanju velike većine stanovništva označava formulacijom »bolji uvjeti života«) u razdoblju industrijske modernizacije možda se ponajbolje očituju u izrazito neujednačenoj razmjeni stanovništva između grada i sela (tablica 2.).

Tablica 2.
Naselje rođenja prema naselju stanovanja (u %)

Naselje rođenja	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Selo	58,5	41,5	100,0
Grad	7,4	92,6	100,0

Od ukupnog broja ispitanika koji su rođeni u selu, kako vidimo iz prikazanih podataka, 41,5% ih živi u gradu, dok istovremeno od onih rođenih u gradu, tek 7,4% živi u selu. Međutim, izgleda, prema podacima dobivenim ovim istraživanjem da je proces kojim je seosko stanovništvo punilo gradove, u svom dosadašnjem intenzitetu već oslabio, i da će ubuduće sve više slabiti ne samo zato što je kraj stoljeća u Hrvatskoj donio i prevagu gradskoga nad seoskim stanovništvom nego i zbog toga što već sada natpolovičnu većinu gradskog stanovništva čine oni njegovi stanovnici koji su i rođeni u gradu. Naime, od ukupnog broja ispitanika iz grada njih 53,3% je i rođeno u gradu. U selima je takvih, tj. rođenih u selu 93,9%. Nadmoćnost grada u razmjeni sa selom jasno se vidi iz usporedbe odseljenih iz sela i doseljenih u selo prema školskoj spremi (tablica 3).

Iako među ispitanicima koji su napustili selo dominiraju oni koji imaju nepotpunu ili potpunu osnovnu školu (a što je slučaj i u onih koji su ostali u selu, mada je to obilježje u njih izraženije), ipak je za analizu najinteresantnija ona njihova karakteristika koja ih ponajviše udaljava od njihovih nekadašnjih sumještana (onih koji su ostali u selu), a to je školska sprema, dakle, karakteristika za koju se i veže nemanualni rad (srednje škole, te više škole i fakulteti). Među ispitanicima koji su napustili selo takvih je dva puta više (ukupno 36,0%) nego među onima koji su ostali u selu (ukupno 17,4%). Ovaj se seoski gubitak ne nadoknađuje doseljenima u selo. Oni se, naime, po školskoj spremi, sasvim neznatno razlikuju od autohtonih stanovnika sela, tj. onih koji nisu selili (tablica 4).

Tablica 3.
Ispitanici rođeni u selu prema školskoj spremi (u %)

Školska sprema	Rođeni u seoskim naseljima		Ukupno
	Žive u selu	Žive u gradu	
Nezavršena osnovna škola	39,0	23,6	32,6
Osnovna škola	26,2	23,8	25,2
Zanatske škole (ŠUP)	17,5	16,5	17,1
Srednje škole	14,6	22,1	17,7
Više škole i fakulteti	2,8	13,9	7,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Tablica 4.
Autohtoni i doseljeni ispitanici u selu prema školskoj spremi (u%)

Školska sprema	Ispitanici sa sela	
	Autohtoni	Doseljeni
Nezavršena osnovna škola	38,2	34,1
Osnovna škola	26,8	22,8
Zanatske škole (ŠUP)	17,9	19,6
Srednje škole	15,1	18,1
Više škole i fakulteti	2,1	5,1
Ukupno	100,0	100,0

Dakle, u neravnomjernoj razmjeni s gradom, selo gubi znatan dio onoga svog stanovništva s povećanim životnim aspiracijama, a koje se ne mogu (što je do sada prevladavalo kao valjano uvjerenje), ostvariti životom u selu. Kroz ovu neravnomjernu razmjenu grad oblikuje selo po svojoj potrebi, proizvodi ga kao vlastiti funkcionalni dodatak. Modernizacija se stoga i pokazuje kao tipično gradski fenomen. Ali, modernizacija već od samog početka nije jednoznačna: ona u sebi formira uvjete kako za protumodernu kao »uspostavljenu neupitnost« i »noćnu stranu moderne«, kako to označava U. Beck (*Pronalaženje političkog*, Zagreb, 2001.), ali i uvjete za prevladavanje svojih dosadašnjih ograničenosti, »radikalizirajući i globalizirajući osnovna svojstva modernosti«, kako suvremenost kao »kasnu modernost« naziva i označava A. Giddens [*Sopstvo i društvo u razdoblju pozne modernosti*]. - U: Ivana Spasić (ur.): *Interpretativna sociologija*. - Beograd, 1998.]. Industrijska modernizacija i, u pozitivnom odnosu s njom, urbanizacija proizvode su selo po svojim pravilima i za svoje potrebe. Modernizacija je kod seoskog stanovništva iskoristila njegovu ukotvljenost u tradicionalne obrasce, u njegovu je socijalnu logiku unijela logiku ekonomske kalkulacije, intenzivirala i racionalizirala njegov rad, promijenila mu je i proširila okvire pripadanja (pretvaranjem

seljaka u člana nacije – zajednice od koje poznaje sasvim neznatan dio pojedinaca), osposobila ga da participira u nekim kulturnim (prije svega kroz sadržaje i mehanizme tzv. masovne kulture) i političkim procesima, itd. itd., a potom ga je - proizvedeći ga za vlastite svrhe, pripremila i za nove, možda, nenadane zadatke. Nakon dekomponiranja sela u izrazito industrijskoj fazi modernizacije, kada se kroz neravnomjernu razmjenu »nastojalo« učiniti selo monofunkcionalnim, suvremeno se selo u razvijenim zemljama Zapada, zahvaljujući modernom razvoju (novi oblici organizacije rada, raznovrsni sistemi komunikacija itd.), nalazi u procesu vlastitog potvrđivanja i opravdanja. Ono i kao mjesto rada i kao mjesto stanovanja postaje prihvatljivo i za ljude povećanih aspiracija. Selo tako postaje socijalna zajednica s raznovrsnim proizvodnim i uslužnim djelatnostima. Ovu novu fazu u razvoju sela na Zapadu B. Kayser naziva rekonpozicijom (*La renaissance rurale*, Paris, 1990.). A što je u tom pogledu s hrvatskim selom? Iz izloženih podataka zapauža se da je suvremeno hrvatsko selo proizvod industrijske modernizacije. No je li samo to? Može li se pojam rekonpozicija upotrijebiti kada nastojimo prepoznati barem razvojne potencijale hrvatskog sela? Iz podataka o školskoj spremi ispitanika (s čim je, dakako, vezana i vrsta djelatnosti), a s obzirom na njihovu dob (tablica 5.), moglo bi se reći da je i hrvatsko selo iza sebe ostavilo vrijeme masovne industrijalizacije (i njezine posljedice), te da se i ono nalazi u novoj, početnoj fazi razvoja koja bi se mogla označiti pojmom rekonpozicija. To onda znači, a vodeći računa o osnovnom motivu ovog izlaganja, da su se ipak stekli uvjeti u kojima se selo realno pojavljuje i kao izbor.

Tablica 5.
Školska sprema ispitanika u selu prema dobnim skupinama (u %)

Školska sprema	Godina rođenja ispitanika		
	1956.-1978.	1936.-1955.	Do 1935.
Nezavršena osnovna škola	8,5	38,9	76,5
Osnovna škola	30,8	27,4	15,8
Zanatske škole (ŠUP)	25,3	21,6	4,5

Iz iznijetih podataka (tablica 5.) sasvim je jasna razlika između najmlađe generacije ispitanika (od 18 do 40 godina) i ostalih dviju generacija, posebno one najstarije (preko 60 godina). Više nego svaki treći ispitanik najmlađe generacije (njih 35,4%) ima završenu srednju školu, te višu školu ili fakultet. Mada je iz ovih podataka vidljivo da je suvremeno hrvatsko selo u svojoj najmlađoj generaciji i dalje deficitarno sa višom i visokom naobrazbom, ipak za dosadašnje seoske prilike izrazito visok udjel srednjoškolske naobrazbe najmlađih radnoaktivnih stanovnika (sada najaktivnijih, a za budućnost sela svakako i najvažnijih), ukazuje na značajnu promjenu koja se desila u selu. Jer, načelno, svaki je treći stanovnik sela iz njegove najmlađe generacije osposobljen za obavljanje nematerialnih poslova, odnosno poslova koji zahtijevaju relativno značajan stupanj školske naobrazbe (posebnog oblika posredovanog iskustva) i složene radne operacije (integrirane u vladajuće oblike rada). Time se selo, opet načelno, vla-

stetim potencijalima izvlači iz svoje kako predmoderne tako i moderne faze razvoja (industrijska modernizacija). Dakle, modernizacija je i ovdje prekoračila (barem u daljnjim mogućnostima razvoja sela) svoja ograničenja, upravo ona koja je u svome donedavnom pohodu bila namijenila i za selo, tj. da ga monofunkcionalizira i da između grada i sela uspostavi jasne granice, da ih učini zasebnim međusobno jasnim granicama odvojenim entitetima. Time, možda, otpočinje mogući proces ukidanja otvorenoga ili prikrivenoga antagonističkog odnosa između sela i grada, tj. ukidanja njihove višestoljetne neravnomjerne razmjene. »U uslovima pozne modernosti, kaže A. Giddens, živimo 'u svetu' u jednom drukčijem smislu no u prethodnim istorijskim epohama. I dalje svako od nas živi lokalnim životom, a zahvaljujući ograničenjima koja nameće naša telesnost, svi pojedinci u svakom trenutku, kontekstualno su situirani u vremenu i prostoru. Pa ipak, preobražaji kroz koje prolazi poimanje mesta, i prodor udaljenih pojava u lokalne aktivnosti, kombinirani sa presudnom ulogom posredovanog iskustva, radikalno menjaju ono što 'svet' zaista jeste. To važi kako na nivou pojedinačnog 'pojavnog sveta', tako i na nivou opšteg univerzuma društvene aktivnosti unutar kojeg se odigrava kolektivni društveni život. Premda svako živi lokalnim životom, za pojavne svetove se najvećim delom može reći da su u doslovnom smislu globalni« (A. Giddens, *isto*: 193.). I doista, »premda svako živi lokalnim životom« i mora biti smešten u neko prostorno-vremensko polje, i granice između različitih entiteta koji su uspostavljeni i uspostavljaju se u životu i djelovanju, postaju sve manje važne za reprodukciju tih entiteta; same granice, kao i distinkcije unutrašnjega i vanjskoga, postaju sve više neprozirne. Smanjuju se razlike, a ponekad čak i nestaju između javnoga i privatnoga (na pr. TV-emisije Jerry Springera, ili primjerice u Hrvatskoj, neki aspekti istoga u TV-emisijama Željka Malnara), između porodičnoga i društvenoga (podizanje mladeg naraštaja, briga za ostarjele i nemoćne, penetracija prava u bračne odnose i odnose između roditelja i djece, itd.), između lokalnoga (uključujući tu i nacionalne države kao proizvod modernog razvoja) i globalnoga, između sela i grada. Ovaj proces koji je već na djelu, i koji umnogome dovodi u pitanje institucionalni poredak modernizacije, već se može prepoznati (dakako, s današnje distance) u onim nastojanjima koja su s jasnom namjerom, ili bez nje, bila prisutna na samom početku moderniziranja zapadnog društva. Tako je, da se vratimo na početak razmatranja, s pokušajem uspostavljanja trgovačke mreže, kao tip ekspanzije koji nastoji biti konkurentan vladajućoj predmodernoj, raste i ekspanzija teritorijalnih osvajanja. Logika mreže, ugrađena već u prapočetima modernizacije, globalizacijskim procesima ekspandira iz svijeta trgovine u sva druga područja društvenog života. I kao što je na njezinu početku bila važna mogućnost uspostavljanja stalne komunikacije, radi održavanja mreže, a zahvaljujući povoljnim morskim strujama, tako je i danas izuzetno važna komunikacija. I tu se nalazi ona objektivna okolnost koja omogućuje da se život u seoskim naseljima pojavljuje kao sasvim realan izbor. A ovaj izbor ne bi bio moguć bez modernih komunikacijskih i drugih sistema (ekonomskog, socijalnog i kulturnog). Time se relativizira važnost prostora; naime on se smanjuje s povećanjem komunikacijske gustoće. U ovom kontekstu pitanje sela valja postaviti iznova. Je li to zapravo kraj sela, pa je i pitanje sela kao izbora pitanje koje se odnosi na neki drugi izbor? Radilo bi se, ili radit će se, o izboru života u manjem ili većem naselju, od kojih svako pruža neke pogodnosti.

Maja Štambuk

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Hrvatska

Zašto smo tu gdje jesmo? Modernizacija i rekonpozicija hrvatskoga sela

Cilj je mojega izlaganja ukratko podsjetiti na povijesne okolnosti nerazvijenosti hrvatskoga sela, izazvane političkim položajem Hrvatske, sporom implantacijom industrije i nametnutim tipom industrijalizacije, sporom urbanizacijom, preslabom aktivnošću svih društvenih aktera razvitka te nepostojanjem strategije ruralnog razvitka.

Vjerujem da je neupitna konstatacija da *modernizacijski procesi na hrvatskom prostoru*, kao odjek europske modernizacije¹, jer autonomnih snaga za vlastiti put nije bilo u dvostruko periferijskim uvjetima, *nisu polučili efekte slične europskima. Urbanizacija i industrijalizacija su kasnile, pa je bio odgođen prijelaz iz predindustrijskog u industrijsko društvo. A kad su se ti procesi i pojavili na hrvatskom prostoru, imali su tipične periferijske specifičnosti i ograničenja. Naime, u našem tipu industrijalizacije prevladavala je proizvodnja prema zabtjevima i potrebama centra i u količinama koje taj centar nije mogao ni na koji način 'uznemiriti'*. Industrijalizacija u Hrvatskoj započinje dvadesetim stoljećem, dakle cijelo stoljeće iza (zapadnoeuropskih) prvih industrijaliziranih zemalja.²

Složena zajednica Habsburška Monarhija nije imala jedinstven modernizacijski projekt. Unutar nje nisu vladali usuglašeni odnosi, svatko je imao svoje aspiracije, svoju moć ili nemoć da realizira te aspiracije, da nametne rješenja, koja su jedne poticala prema napretku a druge prema još većem periferijskom zaostajanju. Beč, poluperiferijski u odnosu na odmakle procese razvitka u zapadnoj Europi, propuštao je samo dijelom modernizacijske impulse prema svojoj periferiji. Za Hrvatsku je izvjesno da je njezinu prvu modernizaciju posredovala Austro-Ugarska.³

Usporedno s brzom modernizacijom zapadne Europe povećavale su se razlike između razvijene jezgre i perifernog obruča. Na razini ukupnog stanovništva raz-

¹ Put prema društvu temeljenom na modernoj kapitalističkoj privredi.

² Vidjeti opširnije: Berend, Ivan T. i Ranki, György: *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914.* - Zagreb : Naprijed, 1996., 241 (usp. str. 24-30) - (Povijest i historija)

Engleska je preobrazbu iz predindustrijske u industrijsku zemlju završila već dvadesetih godina 19. stoljeća. Slijedile su je zemlje »europske jezgre«, Francuska, Belgija, Nizozemska i Švicarska, a potom polovinom stoljeća i Njemačka. Zemlje na rubu jezgre - skandinavske zemlje, Španjolska, Portugal, zemlje na području današnje Italije, potom balkanske zemlje i istočne zemlje Habsburške Monarhije te Rusko Carstvo - »bez spontanosti vlastitih snaga koje bi ih osposobile za preobrazbu u duhu dvojne revolucije«, postupno su prispijevale modernizacijskim procesima.

³ Jedan od važnih elemenata modernizacije jest škola. Nakon Austro-Ugarske nagodbe (1867.) Hrvatska se teško hrvala s nastojanjem da se podržavljeno školstvo što uspješnije odupre mađarizaciji.

birale su se već jasne podjele. U zemljama u kojima je započela industrijska revolucija porast stanovništva bio je mnogo veći nego u zemljama u kojima je industrijalizacija započela kasnije.⁴ Demografsku tranziciju, kako se naziva faza promjena u stanovništvu koje nastaju upravo pod utjecajem gospodarskog i urbanog razvitka, karakterizira »poremećena ravnoteža između visokog nataliteta i mortaliteta iz predtranzicione etape«, i to tako da se ponajprije promjene događaju u kretanju stope mortaliteta - ona se smanjuje, a potom i natalitet - kad i ta stopa počine opadati.⁵

Države, najjači modernizacijski akteri, servisirajući modernizacijske procese, ponašaju se različito. Neke potiču napuštanje seljačkog gospodarstva, neke ga nastoje očuvati. Hrvatska, na austrijskoj periferiji, ne dobiva osobite poticaje i prostor za modernizaciju društva i gospodarstva pa seoska sredina ostaje kroz 19. stoljeće prilično konzervirana. Ukinuće kmetstva i konačno političko razrješenje kmetских odnosa (1848. i 1853.) nisu potakli intenzivnije promjene.⁶

U zemljama jezgre ubrzano se smanjuje poljoprivredno stanovništvo i udjel poljoprivrednog dohotka u ukupnom dohotku, pa periferijske zemlje preuzimaju većinu europske poljoprivredne proizvodnje, što za dugo vrijeme u njima usporava (i odgađa) procese heterogenizacije demografske, gospodarske i naseljske strukture, kao i sve ostale modernizacijske transformacije (u školstvu, zdravstvu, prehrani, stambenom standardu i dr.). Osim poljoprivrednih proizvoda, zemlje periferije izvoze i ostale sirovine. To su dva osnovna izvora na kojima grade svoju usporenu industrijalizaciju i postupno napreduju. Urbani razvitak također je polagan. Gospodarske djelatnosti trećega sektora sporo osvajaju svoj udio u gospodarstvom i socijalnom sustavu. Elementi kapitalističkog sustava u nas su još čvrsto isprepleteni s elementima starog režima, pa se nositelji ancien régimea pojavljuju kao glavni kapitalistički poduzetnici. »Feudalna obilježja prve modernizacije« u hrvatskim krajevima onemogućila su sustavno rješenje seljačkih problema, posebice problema vlasništva nad poljoprivrednim zemljištem, odnosno problem velikog broja seljaka bez zemlje. Današnji obiteljski posjed nastao je tek tada, odno-

⁴ M. Friganović zaključuje da je stopi »povećanja stanovništva u proteklih 150 ili manje godina glavni uzrok bio industrijalizacija... Stanovništvo se, prema tome, i unatoč tome što se javlja kao činilac i modifikator društvenih procesa, ponaša u danom vremenu i prostoru kao posljedica tih procesa« (*Demografija: stanovništvo svijeta*. - Zagreb : Školska knjiga, 1990.: 47).

⁵ Opširnije o razdoblju i osobitostima demografske tranzicije vidjeti: Wertheimer-Baletić, Alica: *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. - Zagreb : Informator, 1973.: 79-80.

⁶ Uostalom, još pred Drugi svjetski rat u nekim su dijelovima Hrvatske, primjerice u Dalmaciji, postojali pojedinačni slučajevi kolonatskog odnosa, specifične vezanosti seljaka uz vlasnika zemlje. Kolonatski odnos postoji u predfeudalnoj Europi. Radi se o privatnopravnom ugovoru između vlasnika zemlje i slobodnog ali posve siromašnog građanina, često bivšeg roba. Nastao u vrijeme rastakanja rimskog imperija, kolonatski sustav omogućio je veleposjedniku da obradi zemlju. Razdijelivši posjed na mnoštvo malih parcela, vlasnik je za svaku parcelu sklopio ugovor s obradivačem zemlje. Rijetko je seljak mogao kupiti tu zemlju, pa ako i nije postao kmetški podložan, po sili nužde on i njegovi nasljednici ovisili su o vlasniku posjeda. U nas su kolonatski odnosi postojali u krajevima koji su bili pod rimskom vlašću.

sno pojedini seljaci došli su u posjed zemlje, što je zaokružilo sliku već dugo oblikovanoga seoskoga socijalnog sustava.⁷

Sve do pred kraj 19. stoljeća mala seoska društva, *periferija periferije*, tek se svojim pojedinačnim predstavnicima i osamljenim »filijalama« javnih službi povezuju s globalnim društvom. Sa svojim tradicionalnim dopunskim znanjima i iskustvima seljaštvo *komponira* skroman društveni, gospodarski i kulturni život, koji je zadovoljavao njihove skromne potrebe.⁸

Usvojivši Kayserovu periodizaciju razvitka, možemo kazati da se tada intenzivnije nastavlja faza *kompozicije*⁹ seoskog socijalnog sustava, razdoblje stvaranja određenog sklada u socijalnom, funkcionalnom, gospodarskom i kulturnom smislu. Osnovicu seoske zajednice čini poljoprivredno stanovništvo na obiteljskim gospodarstvima, a s njima su i učitelj, župnik, ponekad liječnik, plemić, trgovac, bilježnik, pokojni radnik, obrtnik. U poljoprivrednim domaćinstvima pojedinci su razvili vlastite specijalizacije, te njima u početku zadovoljavali većinu potreba domaćinstva i poljoprivrednog gospodarstva. Neki su se od tih obrta odcijepili od poljoprivrednog domaćinstva, i razvijali se samostalno.

Ta razvojna faza u Hrvatskoj je trajala nešto dulje nego u drugim europskim zemljama. Ona završava dvadesetih godina 20. stoljeća, kada započinju procesi urbanizacije i industrijalizacije i promjene općih društvenih i političkih prilika. Tada započinje proces rastakanja tradicionalnoga seoskog socijalnog sustava. Sve se to događa stotinjak godina nakon početka industrijalizacije u prvoj industrijskoj zemlji Europe - Engleskoj.

U tom su vremenu već nastale teškonadoknadive razlike između hrvatskih zemalja i razvijene europske jezgre. Kasnila je industrijalizacija, urbanizacija, a nije naravno započeo i proces smanjenja poljoprivrednog stanovništva, kao ni proces demografske tranzicije; kasnila je i skolarizacija i sl., dakle kasnili su svi modernizacijski pratitelji.

Selo itekako osjeća da modernizacijski procesi znače nestajanje tradicionalnog načina života i privređivanja. Političke i gospodarske promjene počinju prodirati u seoski svijet na različite načine. Zamjena naturalnih davanja novčanim primorala je mnoge seljane da traže posao izvan gospodarstva. Slaba industrija i nerazvijeni gradovi nisu mogli zaposliti sve. Urbani i industrijski razvitak »izvlači« iz sela većinu nepoljoprivrednih djelatnosti i funkcija. Unutar seljačkog domaćinstva prvo što se modernizira jest potrošnja. Jeftina industrijska roba vrlo brzo zamje-

⁷ Ovdje valja spomenuti i kasno priključenje područja Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj. Još i danas mogla bi se objektivnim pokazateljima ustanoviti ta povijesna pukotina.

⁸ Modernizacija ruralnog društva odvija se u napornom dijalogu tradicije i suvremenosti, male zajednice i velikog društva, sela i grada te poljoprivrede i industrije. U tom procesu netko ostane, a netko odseli. Rezultat svih tih procesa ovisi većim dijelom o glavnim akterima.

⁹ Kayser, B.: Subversion des villages français. - *Études rurales*, (1984) 93-94: 295-324.

njuje seljački skupi i grubi proizvod. *Seljačka obitelj postupno, ali neizbježno, gubi mnoge svoje proizvodne i neproizvodne funkcije.* Sve to pridonosi *poljoprivredizaciji*, poseljačenju sela, ili *dekompoziciji*, ako ostanemo pri Kayserovoj terminologiji. Sela postaju *seljačka geta*. Socijalno se udaljavaju od grada, socijalna struktura postaje sve jednostavnija, plošnija. Odlaze svi koji mogu i koji su potrebni razvijajućoj gradskoj privredi, osobito industriji. Na razini seljačkog domaćinstva *smanjuje se stupanj autarkičnosti*, jer se reduciraju domaćinske proizvođačke i obiteljske funkcije: ono je sve više »samo« poljoprivredno. *U zapadnoj Europi ta se faza proteže do prvih razvojnih zamaha nakon Drugoga svjetskog rata. Budući da država stoji iza modernizacijskih procesa, ona tvrdo zastupa svoje socijalno-gospodarske oslonce, prije svega industriju.*

Naime, država je najvažniji akter modernizacije,¹⁰ a to znači dvije stvari: prvo, da je modernizacijski projekt sveobuhvatan, iznimno značajan, naporan i zahtjevan, i drugo, da je teško, ako ne i nemoguće bez vlastite nacionalne države uspješno provesti modernizacijski projekt.

A kad se radi o modernizacijskim procesima koji se izravno dotiču sela i poljoprivrede, koja u svakoj normalnoj zemlji ima status *strateške djelatnosti*, samo je po sebi razumljivo da je država glavni akter modernizacije.

Jer, s jedne strane, endogeni seoski razvojni čimbenici nisu autonomni, ovisni su o utjecaju vanjskih čimbenika. S druge strane, seoske društvene, gospodarske i kulturne strukture su inertne i teško ih je pokrenuti. Modernizacija na razini sela sporiji je proces, stvara manje konfliktosti, jer se sudionici procesa međusobno manje razlikuju. Pojedini njihovi razvojni interesi vrlo su slični, proizlaze iz identičnih kulturnih, gospodarskih i socijalnih korijena i stvarnosti. *Socijalna dinamika seoske sredine u pravilu ne stvara konflikte, već više počiva na kooperativnosti.*

U Hrvatskoj se proces poseljačivanja sela produžio i nakon toga vremena, a u nekim ruralnim krajevima traje još i danas. I to ne samo zbog zakašnjelih urbanizacijskih i industrijalizacijskih procesa već i zbog društvenog sustava koji je bio nesklon seljačkom i seoskom svijetu. Objektivno nepovoljne i pogubne socijalne i gospodarske tendencije u ruralnim područjima u tim se uvjetima nisu mogle prepoznati, kao što se to dogodilo drugdje u Europi. Ondje je, pod utjecajem gospodarskog procvata i izvangradskog rasprostiranja industrijskih i uslužnih radnih mjesta, seoski prostor ušao u fazu *rekompozicije*. Tada se *ponovno javlja nepoljoprivredna populacija u selu*, sada različita od negdašnje, *poljoprivredna proizvod-*

¹⁰ Modernizacija je za G. Rochera »ukupnost poduzetih radnji da bi se jedno društvo usmjerilo prema ostvarenju sredene cjeline uvjeta za kolektivni i individualni život, za koju se prosudi da je poželjna u odnosu na određene vrijednosti«. Dakle, i on smatra državu glavnim akterom modernizacije (Rocher, G.: *Introduction à la sociologie générale. Le changement social.* - Paris : Editions HMH, 1969., 190.).

Razlikujući modernost i modernizaciju, A. Touraine za modernost kaže da je »skup atributa društvene organizacije«, a za modernizaciju da je »određeni pokret, volja, mobilizacija na čijem se čelu nalazi država, bez obzira na svoje socijalne oslonce«. (Touraine, A.: *Modernost i kulturne specifičnosti.* - U: *Suvremene sociološke teorije: zbornik radova.* - Zagreb : Sociološko društvo Hrvatske, 1990., 201.)

nja se modernizira, smanjuje se broj i udjel seljačke populacije, ponovno se diferencira socijalna struktura, selo dobiva druge funkcije, nastaje nova socijalna slika sela, selo počinje sudjelovati u društvenim procesima.

Mlada hrvatska država, teško izborena tek potkraj 20. stoljeća, pred iznimno je složenom zadaćom: započete modernizacijske procese valja preusmjeriti i dovršiti ih u periferijskim uvjetima. U cijelom tom napornom projektu promjena u tranzicijskim uvjetima često se zaboravilo modernizirati pristup razvitku sela.

Modernizacijski procesi u ruralnoj Hrvatskoj trajali su predugo, bili su prespori, nisu bili uspješni, nisu dosegli razinu na kojoj bi ruralnu periferiju osposobili koliko-toliko za samorazvitak. Cijelo je to razdoblje bilo popraćeno brojnim nedoumicama, nesnalaženjima, krivim procjenama, kontradiktornostima itd. Međusobna neusklađenost procesa rezultirala je degradacijom ruralnih područja i slomom nekadašnje njihove gospodarske osnovice.

Tranzicijske zemlje središnje i jugoistočne Europe, posebice one koje su se proteklih nekoliko godina izdvojile iz višenacionalnih (represivnih) državnih zajednica i promijenile društveno ustrojstvo ili su »samo« promijenile ustrojstvo, očekuje vrlo teško razdoblje restrukturiranja poljoprivrede i proces *rekompozicije* cijeloga ruralnoga socijalnog prostora.¹¹

I danas Europa diktira što, kako i koliko proizvoditi, te po kojoj cijeni. Zahtjevi koje postavlja dodatno će otežati proces preobrazbe svih tih poljoprivreda, pa i hrvatske poljoprivrede. No kako *poljoprivreda nije nezavisna o ostalim seoskim i globalnim sustavima, promjene unutar nje nisu bez utjecaja na cjelokupni razvojni projekt.*¹²

¹¹ Sve istočnoeuropske države, članice Istočnog bloka, imale su prilično različita »rješenja« za poljoprivredu i seljaka, pa se sadašnje prilike u ruralnom području i agrarnom sektoru tih zemalja razlikuju. Nakon što su promijenile državno uređenje, a često i granice, susrele su se s vrlo različitim problemima u svojoj provinciji. Primjerice, u Čehoslovačkoj je bilo samo 6,1% poljoprivrednog zemljišta u privatnom vlasništvu, u Poljskoj 77,9%. U Istočnoj Njemačkoj bilo je 9,0% poljoprivrednog stanovništva, a u Rumunjskoj 23,8%. Neke su od njih bile izvoznice hrane, neke uvoznice, itd. Mađarska je 1991. imala oko milijun i pol obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava, ali uglavnom bez vlastite zemlje. U Poljskoj je prosječna veličina obiteljskog posjeda iznosila 6 ha. U Bugarskoj su obiteljska gospodarstva svoju proizvodnju obavljala na okućnici veličine od 0,5 do 1 ha. (Prema: Tadić, Marko i Tadić Vera: Promjene u poljoprivredi istočnoeuropskih zemalja. - *Sociologija sela*, 30 (1992) 1-2: 125-134.)

¹² Donedavno socijalističke zemlje, često inkorporirane u višenacionalne državne tvorbe s jednom dominirajućom nacionalnom zajednicom, pa stoga u izvjesnom smislu i okupirane, zgušnjavale su silnice promjena pretežito oko nacionalne ravni. Slično je bilo i s Hrvatskom.

Tranzicija je određeni društveni podokvir unutar kojega se nastavljaju odvijati modernizacijski procesi u socijalističkim zemljama istočne Europe, i koji vrlo radikalno mijenja uvjete društvenih i gospodarskih transformacija tih zemalja. »Pojam 'tranzicije' označava određeni interval promjena između dva režima - od jednog prema drugom.« Dakle, pojam pretpostavlja postojanje zajednice s dobroinstaliranim i svakako trajnijim režimom, koji je u pravilu lošiji od onoga koji će ga zamijeniti, u često dramatičnim okolnostima. Tranzicija se odvija u vremenskom razdoblju koje može potrajati dulje ili kraće, ovisno o endogenim i egzogenim pretpostavkama. 'Priprema' tranzicije podrazumijeva zgušnjavanje

A modernizacijski pristup selu isključuje ekskluzivnost ikojeg segmenta razvojnog projekta. Dugi popis društvenih, političkih i ekoloških problema današnjeg sela i poljoprivrede zanemaruje se u odnosu na popis ekonomskih problema, kao i problema za koje se vjeruje da ih se može riješiti jedino uz pomoć obilnih i što jeftinijih financijskih sredstava. Na takav se pristup vezuje značaj koji se pridaje agronomskim, veterinarskim i tehničkim disciplinama. Jedna od posljedica takva pristupa jest da o selu govore i pišu, ali i odlučuju, uglavnom stručnjaci spomenutih profila. Osim što se poljoprivredna politika takvim pristupom izolira od sela, ona se dovodi u situaciju da bude jedino odgovorna za cjelokupan ruralni razvitak.

Zato se i događa da se o selu i cijelom seoskom prostoru ne razmišlja i *ne pristupa im se kao cjelini*, te da nema posebne strategije razvitka ruralnog prostora. Mnogima je dovoljno to što postoji strategija razvitka poljoprivrede. Danas, *kad je poljoprivredna djelatnost tek jedna od djelatnosti u selu, ali i u domaćinstvu, dođuše vrlo specifična, skrbiti o njoj izdvojeno znači odijeliti je od poljoprivredne obitelji, presjeći joj veze s drugim, komplementarnim djelatnostima, koje su bez nje jedva moguće (primjerice ruralni turizam, prehrambena industrija), zaboraviti da je ona materijalni temelj (ukupne) ruralnosti, ruralnoga kulturnog identiteta. Poljoprivredu više nije moguće promatrati izolirano, već samo u odnosima s prehrambenim, ruralnim i globalnim gospodarstvom.*¹³

Evidentno je da se selo ne može razvijati prema starim, tradicionalnim obrascima. Hrvatska je tek jednim svojim dijelovima ušla u rekonpozicijsku fazu; u ostalima su još na djelu procesi zaostajanja i slabljenja.

I dok je u Europi selo na pragu *druge rekonpozicijske faze*, u kojoj se tradicionalne ruralne industrijske grane i postrojenja zamjenjuju modernijima, prilagodljivijima tehnologijama koje će moći brže i uspješnije odgovoriti nemilosrdnim zahtjevima tržišta, u Hrvatskoj kao da nitko i ne razmišlja kada i kako pokrenuti zamrlu ruralnu provinciju.

U našim se selima i nadalje zatvaraju škole, ambulante, djeca i mladi i dalje odlaze, ne ulaže se u javni prijevoz, a seoske su ceste zapuštene, »nevozne«. A sve se to pravda potrebom racionalizacije. *Zaboravlja se da je razvitak prije svega zajed-*

socijalnih, gospodarskih i političkih silnica koje se možda najbolje odčitavaju u nadgradbenim sferama života zajednice, posebice umjetnosti i društvenim znanstvenim disciplinama. Promjene se obično identificiraju naknadno, nakon što tranzicijski procesi uzmu maha i nakon početnih uspjeha demokratizacije i liberalizacije društva, tendencija koje su neodvojive od moderne države. Takva država (ili društvo) heterogena je, gotovo atomizirana cjelina.

Društvene promjene (ili društvena transformacija) promjene su koje se odvijaju sa svrhom da se u optimalnim rokovima i s najmanjim društvenim troškovima završi određeni povijesni projekt i započne i oblikuje »novi«. Praćenjem i raščlambom mijena pojedinih (važnih) društvenih fenomena otkrivaju se sastavnice jednoga i drugoga, staroga i novog društvenog sustava, njihovih demografskih, gospodarskih, kulturnih struktura, te institucionalnih i izvaninstitucionalnih aktera.

¹³ Malassis, L.: Économie globale, alimentaire et rurale. - *Économie rurale*, (1994) 219: 29-32.

nička kreacija.¹⁴ Političko-administrativna decentralizacija stvorila je mogućnost da se cijela zemlja dobro premreži, ali da bi to bilo razvojno učinkovito, valja imati proruralnu politiku koja bi taj nesumnjiv administrativni resurs iskoristila za postizanje vlastitih razvojnih ciljeva, osobito postizanje prostorno ujednačenijega razvitka zemlje.

Hrvatsko selo ima razvojnih resursa - ni manje ni više od sela okolnih zemalja. Ono što ono nije imalo najmanje u 200 zadnjih godina, jest makar jedno malo dulje razdoblje u kojemu bi se bila provodila poticajna razvojna politika koja bi ga bila vodila ka prosperitetu.

Prva faza modernizacijskog ciklusa završila je za hrvatsko selo deprimantnim rezultatima u svim temeljnim sastavnicama. Golem ruralni egzodus, ostarjela i osamljena ruralna populacija, napuštena gospodarstva, povlačenje iz obrade tisuće malih gospodarstava, iznimna isparceliranost poljoprivrednih površina, mali broj nepoljoprivrednih radnih mjesta, označili su dosadašnji razvojni put hrvatskih ruralnih sredina. Sve to dokazuje nepostojanje općerazvojnog koncepta koji bi afirmirao ravnomjernu prostornu rasprostranjenost demografskih, gospodarskih, kulturnih, komunalnih sastavnica nužnih za održanje ljudske aktivnosti i napredak zemlje.

Selo se opire promjenama, oprezno je, a kad ih prihvaća, prihvaća ih sporo. Sve promjene dolaze iz grada, iz drugoga vrijednosnog i interesnog kruga. Selo nema iskustva s njima te količinu i brzinu promjena nastoji prilagoditi, koliko je to u njegovoj moći, vlastitim mogućnostima recepcije. Nove ruralne prilike karakterizira *nekoliko socijalnih fenomena* koji do danas ostaju okosnicom seoskog društva, bez obzira na različitost pristupa. To su: prvo, *poljoprivreda zadržava obiteljski karakter*, ali se profesionalizira (zna se tko je unutar obitelji zadužen za posjed) i kreće se u rasponu od gotovo potpune identifikacije obitelji i gospodarstva do krajnje autonomnosti; drugo, sve je očitiji fenomen *poljoprivrede bez poljoprivrednika* (ali ne i poljoprivrede bez obitelji¹⁵); treće, u selo *doseljavaju stanovnici nepoljoprivrednici*. Razuđivanjem socijalne strukture nastaju sadržajno bogatiji odnosi i veze sela s bližom i daljom okolicom, naročito s gradom. Podiže se kvaliteta komunalne infrastrukture, raste mogućnost zadovoljavanja naraslih potreba seoskog življa, jačaju komunikacijske mogućnosti.

Hrvatska je tek jednim svojim dijelovima ušla u rekonpozicijsku fazu; u ostalima su još na djelu rastakajući procesi zaostajanja i slabljenja. (Ponegdje su ti procesi toliko uznapredovali da će ih biti teško zaustaviti. Iako mala, Hrvatska se vrlo neravnomjerno razvijala, što je pridonijelo potpunoj degradaciji pojedinih ruralnih područja.)

¹⁴ Paul Houee: Les politiques de développement rural. Des années de croissance au temps d'incertitude. - Paris : INRA et Economica, 1989., 321.

¹⁵ Ph. Lacombe: »Poljoprivredna proizvodnja postaje sve više obiteljska, a obitelj sve manje poljoprivredna«.

U zgusnutom razdoblju promjena poslije Drugoga svjetskog rata hrvatsko selo krenulo je od samodovoljnoga, siromašnoga ali relativno komponiranog društva, potom se razgradilo, uključujući se na svoj način u globalno društvo.

Prva faza modernizacijskih procesa u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata okončana je deprimantnim posljedicama u svim temeljnim sastavnicama ruralnog svijeta: *golem je ruralni egzodus, ruralna populacija je ostarjela i osiromašena, zapuštaju se gospodarstva, neracionalno se cijepaju posjedi, ne otvaraju se nepoljoprivredna radna mjesta, socijalna se slika ne diferencira toliko da bi postala bitnim čimbenikom socijalne dinamike.* Cijelo to razdoblje imalo je *dekompozicijski* karakter. Unutar našega modernizacijskoga razvojnog koncepta seoski prostor bio je prostor (modernizacijske) logistike. Takav položaj nije omogućavao seoskoj socijalnoj zajednici da u transformaciji slijedi svoju razvojnu logiku, već se to odvijalo prema kriterijima urbanoga i industrijskoga.

Zbog *dugotrajnosti dekompozicijske faze* hrvatskoga seoskoga socijalno-gospodarskog sustava, nju ne karakterizira samo nestajanje tradicionalnih nepoljoprivrednih slojeva i zanimanja već i ubrzani gubitak poljoprivredne populacije. U udaljenijim ruralnim sredinama nastavlja se depopulacija i egzodus, jer obiteljska poljoprivreda ne dobiva nikakav poticaj. *Sela, koja su sve manja, gube važne podružnice javnih službi, zatvaraju se škole, ambulante, matični uredi, jer postaju neracionalni.* Sela postaju sve neprivlačnija i napornija za život.

Još je jedna uočljiva značajka s kraja toga razdoblja: *pojava prve generacije s dvojnomo zaposlenošću.* Dvojnnozaposlene smještamo u to razdoblje zato što se oni, regrutirani isključivo iz seljačke populacije, socijalno i kulturno ne izdvajaju, oni stoga ne heterogeniziraju osobito socijalni sastav sela i ne pridonose socijalnoj dinamici. Oni su zapravo bivši i budući seljaci. Na djelomični odlazak u nepoljoprivredu bili su primorani egzistencijalnim razlozima, ali se isključivom poljoprivrednom poslu na obiteljskom posjedu žele i planiraju vratiti.

Dakle, selo, poljoprivreda i cijeli ruralni prostor nisu imali odgovarajuće mjesto u našoj razvojnoj strategiji. *Razvojna politika bila je izrazito urbanocentrična, i to tako da je urbano bilo reducirano na industrijsko, odnosno teškoindustrijsko.*

Vlado Puljiz

Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta, Zagreb, Hrvatska

Kratko dvadeseto stoljeće u selu

Nažalost, u posljednje se vrijeme nisam bavio ruralnom sociologijom, osim što sam napisao jedan članak o pl. Nikoli Škrlecu Lomničkom i počecima modernizacije Hrvatske, kojeg je ovdje korisno spomenuti radi nekih usporedbi.

Naime, Škrlec je bio član Kraljevskoga namjesničkog vijeća za Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju u doba Marije Terezije, tj. u drugoj polovini 18. stoljeća. Kada je to namjesničko vijeće 1779. godine ukinuto, postao je izvijestitelj za Hrvatsku u Ugarskom namjesničkom vijeću, a potom i veliki župan zagrebački i ravnatelj zagrebačkoga školskog okružja. Sve to spominjem stoga što je Škrlec, pod utjecajem doktrine kameralista Justija, Sonnenfelda i Swietena, koji su dominirali na bečkom dvoru, provodio prvi značajan projekt modernizacije Hrvatske. U tome je projektu poljoprivreda imala ključnu ulogu. Tako je Škrlec u naše krajeve pokušao uvesti neke komercijalne kulture, jer su za kameraliste trgovina i novac bili osnova snage svake države. Škrlec je propisivao sadnju duhana, uzgoj svilene bube, uvođenje novih pasmina stoke, davao naputke gdje će se saditi vinogradi itd. No pao je u nemilost Josipa II, nasljednika Marije Terezije koji je žurio s dosta radikalnim reformama za svoje doba (htio je ukinuti kmetstvo, uvesti jedinstven porez), ali zbog otpora kojeg mu je pružilo plemstvo, nije uspio u svojim nakanama.

Od toga vremena pa do danas u Hrvatskoj imamo više pokušaja modernizacije, koji su više ili manje utjecali na sudbinu našega seljačkog posjeda. Tijekom tzv. dugoga devetnaestog stoljeća, kako ga naziva britanski historičar Hobsbawn, a koje traje od Francuske revolucije do kraja Prvoga svjetskog rata, u nas se postupno oblikovao i pravno stabilizirao seljački posjed. On je, pored uzdizanja do privatnog vlasništva, usvojio posljedice tzv. agrarne revolucije, a prije svega integraciju ratarstva i stočarstva, nove kulture kao što su kukuruz, krumpir i djetelina te kontinuirano korištenje zemljišta. Nakon pada kmetstva, te zahvaljujući spomenutim promjenama, u samom gospodarstvu narasta agrarni individualizam koji postupno razara kućne zadruge. Treba znati da su mnogi tadašnji uglednici u raspadu kućnih zadruga vidjeli propast autentično naše civilizacije, koja je dio slavenskog »mora« i nije im se sviđjelo kretanje prema neizvjesnoj industrijskoj i individualističkoj civilizaciji, koja se etablirala na Zapadu. Jedan od tih uglednika bio je i O. Utješenović, a njegov je moćni prijatelj, ban Josip Jelačić, nekim uredbama pedesetih godina 19. stoljeća pokušavao spriječiti diobu kućnih zadruga. No »rasutak obitelji«, kako ga naziva A. M. Buljanović, i konstituiranje maloga seljačkog posjeda bila je povijesna neumitnost.

U teškom, a po nekima kratkom 20. stoljeću koje traje od kraja Prvoga svjetskog rata do pada Berlinskog zida 1989. godine, hrvatsko je seljaštvo doživjelo silne turbulencije. Prvo je u razdoblju između dva svjetska rata došlo do nagle politizacije seljaštva u okrilju Radićeva HSS-a. Potom je nakon Drugoga svjetskog rata seljaštvo došlo pod udar socijalističkog koncepta prvotne akumulacije kapitala (E. Preobraženski), da bi se protokom vremena donekle oslobodilo velikoga državnog pritiska u okviru socijalističke kooperacije i postupnog rasta društvenog sektora. Pred kraj razdoblja socijalizma počelo se snažnije razvijati seljačko poduzetničko gospodarstvo i već su se nazirale početne konture obiteljske farmerske poljoprivrede, koje su rat i postsocijalistička tranzicija ozbiljno unazadili. Međutim, u socijalističkom se razdoblju desila velika preobrazba sela koju je, s jedne strane, pratio masovan transfer stanovništva u gradove i u nepoljoprivredne djelatnosti a, s druge strane, pratila ga je urbanizacija sela, promjena načina života seoskog življa i usvajanje velikog broja civilizacijskih tekovina koji su seoski način života približili gradskome. Kada je riječ o samom seljačkom gospodarstvu, ono je prije svega usvojilo mnoge biološko-kemijske inovacije (tzv. procesivni progres), a

potom i mehaničke inovacije (tzv. recesivni progres) koje su, zamjenjujući radnu snagu i djelujući kao *push*-faktor, ubrzale ruralni egzodus. Posebno nam se značajnim čini masovna pojava tzv. mješovitih gospodarstava, koja kombiniraju poljoprivredni i nepoljoprivredni rad i dohodak i koja predstavljaju, kako tvrdi Ph. Lacombe, najuspješniji način integracije sitnog seljaštva u industrijsko društvo.

No da se vratimo začecima farmerske obiteljske poljoprivrede u Hrvatskoj, koju smo svojedobno vidjeli u tzv. vitalnim poljoprivrednim gospodarstvima. Njihov smo broj u Hrvatskoj procjenjivali na 3.000 do 5.000. Ta su gospodarstva bila definitivno zakoračila na tržište, bila su spremna za permanentan proces modernizacije koji tržišna orijentacija donosi.

Što se u našem selu desilo u posljednjih 10 godina? Nažalost, nemamo pouzdanih uvida, pa stoga moramo operirati s ipak dosta utemeljenim pretpostavkama. Nadam se da će neke stvari postati razvidne nakon objavljivanja rezultata nedavno obavljenog popisa stanovništva. No pouzdano možemo govoriti o velikom demografskom poremećaju, posebno u nekim područjima. Naprimjer, na području Ličko-senjske županije, koja je za naše razmjere relativno veliko područje (10% nacionalnog teritorija), živi tek 1% stanovništva Hrvatske. Na bivšim okupiranim područjima Hrvatske mnoga su sela praktično nestala, a stanovništvo je koncentrirano u tamošnje male gradove. Kako se u znatnoj mjeri radi o doseljenom stanovništvu, to nema onoga uobičajenog oslanjanja tih gradića na njihovu ruralnu okolinu iz koje su dobivali životne sokove. Zbog propasti bivših poduzeća u kojima su bili zaposleni kao seljaci-radnici, u nas je znatno reducirana mješovitost kao fenomen ruralno - urbanog povezivanja, što je produbilo siromaštvo i uvećalo socijalne nejednakosti. Tako možemo reći da su životni uvjeti u selu znatno pogoršani i da su mnogi prognanici iz ruralnih područja preseljeni u gradove. U vrijeme Domovinskog rata osobno sam Vladinom uredu za prognanike i izbjeglice ponudio program smještaja prognanika i izbjeglica u prazne seoske kuće i na neobrađene posjede ali, bez obzira na pohvale za ciljeve i sadržaj dokumenta, prognanici i izbjeglice smješteni su u hotele, ako se već nisu smjestili kod rodbine i prijatelja.

Stoga nije čudno da danas imamo mnogo neobrađenog zemljišta. S druge strane, porasli su zahtjevi za državnim potporama građana, i općenito se snažno proširio sindrom ovisnosti ljudi o državi.

Čini se da nisu najviše zapušteni privatni posjedi, nego je uglavnom obustavljena proizvodnja na bivšim društvenim gospodarstvima, koja su sa svojim preradačkim kapacitetima bila ključna karika tzv. vertikalne integracije između seljaka i tržišta. Nadalje, naše otvaranje vanjskim tržištima donijelo je veliki pritisak na seljake, jer su se oni suočili s nižim cijenama poljoprivrednih proizvoda u drugim, naročito susjednim zemljama. Čini se da su pogoršanje ekonomskog položaja i pritisak uvoznih proizvoda, kao i nova, demokratska atmosfera u društvu, uzrokovali nastanak raznih seljačkih udruga koje su prvi put autohtono organizirane. Riječ je o revandikativnom pokretu, koji podsjeća na francuski »revolte paysanne« iz pedesetih godina, a s kojim se Vlada mora vrlo ozbiljno suočiti. Taj je pokret naročito snažan u Slavoniji, gdje je koncentrirana poljoprivredna proizvodnja i gdje je seljaštvo još značajan element socijalno-gospodarske strukture.

Od drugih socijalnih fenomena vrijedno je spomenuti napredovanje maskulinizacije (umjesto ranije feminizacije). Nadalje, u selo su se proširili oblici gradske socijalne patologije, kao što su narkomanija i kriminalitet. Isto tako tamo su snažno prisutne negativne demografske posljedice, kao što su starenje stanovništva, opadanje fertiliteta, nupcijaliteta itd.

Hrvatska se, dakle, nalazi pred ozbiljnim problemima ruralnog i agrarnog razvoja. Mnogo je negativnih pojava u selu. No može se naći i poneki razlog za optimizam. Naime, Hrvatska još uvijek ima relativno dobro očuvani prirodni okoliš, što je veoma važno u doba kada svugdje u svijetu raste ekološka svijest. Uz to, kriza stočarske proizvodnje u zapadnoj Europi prilika je da iskoristimo prednosti naše »primitivne« poljoprivrede. Tehnološki progres, nov način komuniciranja, trendovi decentralizacije, prilika su za revalorizaciju sada zanemarenih ruralnih resursa.

Za veliku obnovu sela trebaju dobri uvidi u seosku stvarnost, a onda i odgovarajućim programi razvoja. To je prilika za novi angažman i ruralnih sociologa.

Stipe Šuvar

Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Stanje sela u tranziciji

Tema okruglog stola je »Selo u tranziciji«. Živimo u zemlji u tranziciji, a ja bih rekao da je cijeli svijet u tranziciji. Svjetski aspekti ove teme bit će povezani s hrvatskim aspektima. Proteklo 20. stoljeće izvršilo je golemo gomilanje ljudi u gradskim aspektima. Proteklo 20. stoljeće izvršilo je golemo gomilanje ljudi u gradovima. Danas ima više od 300-milijunskih gradova u svijetu, a to je najmanje šestina čovječanstva. U toku je i golema paraurbanizacija, lažna urbanizacija, u smislu u kojem je Oscar Lewis tumačio da se iz jedne bijede, bijede sela, bježi u bijedu grada, odnosno bijedu prigradskog života. Urbani se egzodus, usprkos ovoj paraurbanizaciji, u svijetu danas isprepliće s ruralnim egzodusom. U nas je taj urbani egzodus u začecima. Donedavno je svakom u Zagrebu bio ideal da stanuje na Trgu bana Josipa Jelačića, sada to više nije. Oni imućniji nastoje napraviti kuću negdje u okolici Zagreba. Iz grada se bježi zbog stiješnjenosti i otuđenosti u svakidašnjem životu. Moramo voditi računa da to i nas zahvaća, a ako nas već nije zahvatilo, zahvatit će nas. U svijetu ima otprilike oko 2 milijuna sela i ona su doživjela dekompoziciju i donekle, s izuzetkom zapadne Europe, nisu ušla u proces rekompozicije, a u više od 300.000 gradova, koliko ih ima u svijetu, sve više se osjeća ono što je Mumford nazvao *maligno oboljenje megalopolisa*. U korištenju prostora na cijelom globusu i u raspolaganju njime vlada kaos. Urbanizam je uglavnom nemoćan, a rurizam, ako negdje i postoji, više je sveden na nešto što je folklor. U najrazvijenijim zemljama pojavilo se metropolitansko selo, koje je danas glavni predmet proučavanja sociologa, jer je retorta klasno-socijalne konfiguracije, jedna nova retorta i nekih novih sadržaja socijalnog života.

Hrvatska je pri kraju deagrarnizacije, a i urbanizacije u smislu gomilanja ljudi u gradove i povećanja broja žitelja u njima. Nisam siguran da ratni egzodus pogađa velike gradove više nego male. Zagreb još nije dostigao milijun stanovnika i bit će do vječnosti jedini hrvatski grad »s oko milijun stanovnika«. Tri ostala grada koji danas imaju više od 100.000 stanovnika neće, po mome sudu, u 21. stoljeću premašiti – na pr. Split i Rijeka 300.000, a Osijek 150.000 stanovnika. Rijetko će koji drugi hrvatski grad doći 100.000 stanovnika, a osim ova četiri, ima još 15 gradova u Hrvatskoj koji imaju više od 30.000 žitelja, i to definiranih kao gradsko područje, znači s okolicom. Zatečena mreža naselja ostala je manje-više ista, i otada se u nas nisu pojavili novi gradovi od Drugoga svjetskog rata naovamo. Danas Hrvatska ima 6.656 naselja, i još oko 8.000 obiteljskih kuća i skupina kuća i, mislim, da treba poći od toga da se redefinira mreža naselja i to prije svega u smislu da se neka naselja ukinu i pripoje većima, recimo naselja manja od 50 stanovnika. Takvih naselja ima gotovo više od tisuću u Hrvatskoj. Nužno je izraditi tipologiju naselja, u smislu instrumenata za prostorno planiranje i raspolaganje prostorom, te da onda razlikujemo *veliki grad* (to su četiri grada u hrvatskim pri-likama), zatim *srednji grad* (njih ima 15) i *mali grad*, sve drugo se može smjestiti u male gradove. Postoje 122 gradska naselja u administrativnom smislu. Tipovi sela su: *metropolitansko selo*, takva su sela u neposrednoj okolini ovih četiriju ve-likih gradova, ali i još nekih drugih gradova; zatim *ravničarsko selo*, *planisko selo*, *priobalno selo*, *otočko selo*, *eko-selo* kao posebnost (iako bi sva sela trebala biti eko-sela), te *cestovno selo* i *kulturno-folklorno selo* (Susak, Hum, Čaplje i sl.). Po-trebno je definirati minimalnu infrastrukturu opremljenosti cijeloga socijalnog prostora, naseljenoga, a to je posebno važno za sela. To znači imati mobitel, stru-ju u svakoj kući (u mnogim razorenim selima struja se *ne vraća* u kuće i naselja), bliža trgovina, pošta, ambulanta, osnovna i srednja škola, društveni i kulturni dom, redovita autobusna veza dva puta dnevno do najbližega gradskog (svakog) naselja. Sada je u Hrvatskoj jedino crkva svima na dohvat, a groblje, recimo, nije. Što s napuštenim selima? U Hrvatskoj ih ima tisuću. Samo iza izjeglih Srba ostalo je 800 napuštenih (praznih) sela. Mislim da u Hrvatskoj treba stimulirati urbani egzodus, tj. preseljavanja iz gradova i povratak selu i poljoprivredi (pa makakvoj poljoprivredi), jer je mnogo napuštene i zapuštene zemlje pa je svaki oblik pri-veđivanja dobrodošao. U tome i jest ključna ekonomska osnova seoskog života, obiteljsko gospodarstvo ne može biti na 2,8 ha, koliko je njegova prosječna ve-ličina danas. Puljiz je rekao da se formiralo 3-5.000 vitalnih (farmerskih) gospo-darstava, a mi moramo znati možemo li u Hrvatskoj imati 30-50.000 takvih gospo-darstava i s kojom minimalnom površinom, kroz koje vrijeme i s kojom opre-mom, te s kolikim šansama za tržište. Moramo reći da je u Hrvatskoj duboko štet-no za selo i za sudbinu cijelog društva što su se uništila poljoprivredna dobra, tj. poljoprivredno-industrijski kombinati. Moramo težiti da se obnovi barem desetak velikih proizvođača u poljoprivredi koji bi onda bili organizatori kooperacije. Tu su i zadruge kojima društvo ne posvećuje veliku pažnju. Cijelu bi Hrvatsku treba-lo orijentirati na proizvodnju zdrave hrane, na seoski turizam, recimo, u unu-trašnjosti Istre i Dalmatinske zagore, te svim otocima. Pogledajmo najatraktivnije dijelove talijanske obale, vrlo bogato se živi 10-15 km od najbliže plaže. U selu su nužni obrti i usluge svih vrsta koje mogu biti disperzirane, poljoprivreda kao *part-time job*, oslobađanje od raznih poreza koji destimuliraju proizvodnju, kredi-

tiranje svih vrsta, subvencije (mi nemamo izgrađenu politiku subvencija), servisiranje poljoprivrede, osigurani i dogovoreni dobavljači, te mala i konkurentna industrija u selu koja mora biti u sklopu koncepta reindustrijalizacije cijele Hrvatske. Selo bi moralo biti poprište i doma umirovljenika, graditi domove više tamo nego u gradovima, zatim graditi sanatorije, izletišta, planinarske domove, njegovati lovstvo, otvoriti specijalizirane ugostiteljske objekate, okupljališta omladine (umjesto što se drogira i alkoholizira u različitim »rupama«). Zatim osigurati mirovinsko zbrinjavanje i zdravstvenu zaštitu na razini zagarantiranoga nacionalnog minimuma za sve koji žive u selu. Vratiti neposrednu demokraciju, tj. samoupravu u naselju gdje ona može egzistirati kroz zborove građana i biranje ljudi na lokalne funkcije, a ne stranaka.

Nema strategije razvitka Hrvatske, pa u tom smislu nema ni strategije razvitka poljoprivrede, a naša poljoprivreda je jedna od najskupljih u Europi. Samo za uvoz hrane u posljednjih 10 godina dali smo 10 milijardi dolara. Prema tome, ovo vaše istraživanje i razgovor o njemu trebaju biti pritisak, iniciranje da država poduzme neke akcije, te da se puno bolje planira, kako bi se brže krenulo nabolje. Zasada se stanje u selu i poljoprivredi uopće ne mijenja nabolje, već ide nagore.

Željko Mataga

Hrvatski zadružni savez, Zagreb, Hrvatska

Stanje u hrvatskoj poljoprivredi danas

Modernizacijske perspektive hrvatskog sela ovise o više pretpostavki. Prije svega ovise o stupnju organiziranosti poljoprivrede, integralnom ruralnom razvitku te razvojnoj politici koja podupire vitalnu strukturu poljoprivrednih gospodarstava, odnosno europeizaciju agrarne strukture u nas. Sve bi to trebalo biti definirano općom strategijom razvitka poljoprivrede i seoskog prostora.

Najprije, u nekoliko rečenica želim kazati što se sve događalo u agrarnoj strukturi posljednjih 10-15 godina. Devedesetih godina prošlog stoljeća hrvatska je agrarna struktura, pa i ukupno gospodarstvo, bila bolje pripremljena za tranzicijski razvojni zaokret od svih drugih tranzicijskih zemalja u Europi. Tada je, poznato je, 80% zemljišta bilo u privatnom seljačkom vlasništvu, također i glavnina stočnog fonda, dok je više od 10.000 seljačkih gospodarstava preraslo u vitalne tržišne proizvođače mesa, mlijeka, povrća i voća. Seljaci su imali osigurano tržište, jer su ugovarali proizvodnju sa tadašnjim kombinatima, zadrugama i prehrambenom industrijom. Samo je zadružni sektor tada okupljao oko 110.000 seljačkih gospodarstava koja su bila trajno povezana u različitim oblicima kooperacije i imala osigurano tržište. I što se tada događa? Razara se postojeća agrarna struktura, kombinati se proglašavaju mastodontima koje treba uništiti, a zadruge preživjelim organizacijama koje ne treba podržavati.

Nakon procesa pretvorbe i promjena u vlasničkoj i organizacijskoj poziciji, dominantan položaj zauzimaju trgovačke tvrtke koje neprestano povećavaju uvoz svih poljoprivrednih proizvoda, a prestaju ugovarati proizvodnju na seljačkim gospodarstvima. Seljaci su ostali poslovno izolirani, bez tržišta, što je uzrokovalo smanjenje proizvodnje i sve teži plasman njihovih proizvoda.

Zašto se to dogodilo? Zato što je izostala nova koncepcija, nova strategija u gospodarstvu općenito, pa tako i u poljoprivredi. A strategije poljoprivrednog razvoja nema ni danas, iako je razvoj poljoprivrede i ruralnog prostora veoma teško cjelovito osmisliti, jer zahtijeva multidisciplinarni pristup različitih profila stručnjaka: ekonomista, agronoma, sociologa.

Ciljevi što bi ih agrarna koncepcija morala sadržavati, već su po svojoj prirodi divergentni. Jedan od ciljeva jest proizvesti hranu za potrebe tržišta, drugi je omogućiti čovjeku da živi na svim ruralnim prostorima, treći je zaštititi njegov dohodak subvencijama i omogućiti mu da može živjeti od rada na svom gospodarstvu. Poljoprivreda, dakle, pretpostavlja i socijalnu komponentu. Bez ekonomske komponente je također nemoguće, jer ona mora osigurati kapitalna ulaganja u modernizaciju i okrupnjavanje seljačkih gospodarstava. I to je konstantan proces, europski i svjetski.

Budući da se u posljednje vrijeme ne može bez ekološke komponente, svaka agrarna strategija treba prihvatiti modele održivog ekološkog razvitka. To pretpostavlja napuštanje snažne specijalizacije proizvodnje, koja zahtijeva veću uporabu kemijskih sredstava.

Svaka politika revitalizacije seoskog prostora trebala bi sadržavati i odgovarajući regionalni pristup. Hrvatska je vrlo raznolika u gospodarskom, kulturnom, ali i agrarnom pogledu. Uravnoteženost gospodarskog rasporeda djelatnosti u prostoru trebala bi postati bitnom komponentom razvojnih promjena. Stanovništvo ne smije biti okrenuto samo u pravcu većih gradova. Zbog toga bi trebalo investirati u razvitak seoske infrastrukture, te poticati onu proizvodnju koja se ističe prepoznatljivom posebnosti nekoga područja. Riječ je također i o tradicionalnim obrtima, te agroturizmu koji se počinje razvijati u nekim područjima.

Kada se tako postavi koncepcija i pristupi razvoju seoskog prostora na integralan način, onda slijedi pitanje kakva nam poljoprivredna gospodarstva trebaju, kako ostvariti njihovo okrupnjavanje, koji su to oblici organizacije proizvodnje i prerađivanja agrarnih proizvoda.

Nije dovoljno samo isticati da je osnovni cilj agrarne politike poticati razvitak obiteljskih gospodarstava. Nužno je odrediti i konkretne poticaje u skladu s tim što ta gospodarstva predstavljaju i kako se ostvaruje njihovo okrupnjavanje i razvitak. Izrazita specijalizacija tih gospodarstava isključiva je i donosi znatne probleme. Neprirodno je, primjerice, i ekonomski neracionalno odvajati ratarsku proizvodnju od stočarske. Nažalost, i danas se državno poljoprivredno zemljište prodaje ili daje u zakup pojedincima koji nemaju programe razvoja stočarstva i drugih inten-

živnih kultura, kao što su povrće i voće. Također se ne sagledavaju regionalne karakteristike pojedinih područja, koje su bitne za utvrđivanje razvojnog smjera i veličine seljačkog gospodarstva.

U dolini Neretve je održiva veličina obiteljskog gospodarstva, gdje je dominantno povrtnarstvo i agrumarstvo u rasponu od 2 do 5 ha; u Istri dominira vinogradarstvo, maslinarstvo i povrtnarstvo u rasponu od 5 do 10 ha. Dakako, u prostoru između Save i Drave optimalna i ekonomski održiva veličina gospodarstva u ratarsko-stočarskoj orijentaciji može varirati od 30 do 50 pa i više hektara.

Država nekoliko godina u proračunu osigurava znatna financijska sredstva. Tri četvrtine tih sredstava koristi ratarstvo, a jednu četvrtinu stočarstvo. Paradoksalno je da su najintenzivniji segmenti poljoprivrede - kao što su povrtnarstvo i trajni nasadi, izvan tih poticaja. To znači da se agrarna sredstva koriste neracionalno. Time se »cementira« postojeca nepovoljna agrarna struktura u poljoprivredi.

Nadalje, ako ste se odredili prema seljačkom obiteljskom gospodarstvu kao nositelju razvitka primarne proizvodnje, istodobno se morate odrediti prema zadruzi, koja je organizacijski i tržišni subjekt bez kojega to obiteljsko gospodarstvo ne može racionalno poslovati. Koja je to europska i razvijena zemlja u kojoj seljačko gospodarstvo može tržišno djelovati bez zadruge? Čak i najkrupniji američki farmeri, s posjedima od više stotina hektara, ne mogu bez zadruga. Naša država do danas nije utvrdila svoju strategiju prema združnom sektoru. Zakonodavstvo je još uvijek neusklađeno sa zakonima zemalja-članica Europske unije, a izostaju i druge poticajne mjere u razvojnoj i poreskoj politici.

Od osamostaljenja Hrvatska nije utvrdila svoju gospodarsku pa i agrarnu strategiju. Istina, godine 1995. Hrvatski je sabor usvojio *Strategiju razvoja poljoprivrede*, ali to je više bio dokument koji je utvrdio neke ciljeve nego cjelovitu i sustavnu koncepciju, koja bi - osim ciljeva - odredila i razradila skup mjera i poticaja koji bi bili garancija da će se utvrđeni ciljevi moći ostvariti. Podlogu za takav iskorak može dati samo znanost i struka različitih profila, i to u timskom prožimanju.

Josip Defilippis

Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Split, Hrvatska

Ruralna problematika u svjetlu društvenog interesa

Uz dužna priznanja studijama slučaja, lokalnim i sličnim istraživanjima, usudio bih se kazati da mi zapravo više od petnaestak godina nemamo istraživanja hrvatskoga sela. Pritom ne mislim na neko imaginarno »globalno« hrvatsko selo, jer tako nešto u realnosti ne postoji. Oduvijek su postojale, a danas su još i više na-

glašene, razlike između pojedinih ruralnih područja. Poljoprivredna proizvodnja, ekonomika domaćinstva, demografska i socijalna obilježja, razvojne tendencije, perspektive, problemi i mogućnosti razvoja bitno su različiti od jednoga do drugoga ruralnog područja. Toliko se toga novoga i različitog dogodilo i događa u selu. Selo na otocima, u priobalju, Lici i Gorskom kotaru, Zagorju i Vukovaru, u ratom zahvaćenim područjima, kvalitativno su bitno različite sredine. I kada sada vi idete praviti neke prosjeke da biste dobili neko prosječno »hrvatsko selo«, onda praktički zbrajate kruške i jabuke. »Globalno«, »prosječno« selo u Hrvatskoj realno ne postoji, pa je donošenje bilo kakvih zaključaka na temelju takvih »prosječnih« slika sela pogrešno.

Onda se dogodi da u okviru teme o poljoprivredi čujete ili pročitate tvrdnje:

- 180.000 gospodarstava treba propasti (što je trećina od njihova ukupnog broja);
- samo 150.000 gospodarstava (oko 28%) sposobno je za reprodukciju;
- samo gospodarstva s preko 4 do 5 hektara sposobna su da se održe;
- samo 10-15% gospodarstava imaju uvjete za razvitak moderne tržišne poljoprivrede, i sl.

I sve to, bez ikakvih obrazloženja. Kako se uopće došlo do tih brojki? Kako se to manifestira u pojedinim ruralnim područjima? Kakva je sudbina onih koji se neće reproducirati? Koje su to djelatnosti koje će nadomjestiti propast gospodarstva? Kakve se sve demografske i ine promjene mogu očekivati i kakve su njihove posljedice? Sve te ocjene, čini mi se, ne bi podnijele jednu ozbiljniju znanstvenu kritiku.

Mi nemamo istraživanja koja bi dala stvarnu sliku stanja hrvatske ruralne sredine, sa svim njezinim raznolikostima i regionalnim specifičnostima. A bez takve analize ne možemo osmisliti niti provoditi adekvatnu politiku ruralnog razvoja. Ovakvo se stanje treba, u najvećoj mjeri, pripisati općoj nebrizi (indolenciji) države za ruralnu problematiku.

I dok, na jednoj strani, imamo očito stanje neosjetljivosti i nebrige za ruralni prostor, s druge strane, u zadnje vrijeme imamo neke naznake »papirnatog« otvaranja prema selu i ruralnim problemima. Ja bih naveo samo neke takve primjere.

Prvo je *Zakon o poljoprivredi*. U tekstu Zakona

- u članku 3. stavak 6. kaže se da je cilj poljoprivredne politike *očuvanje i napredak seoskih područja i ruralnih vrijednosti*;
- članak 5. predviđa da se za razdoblje od pet godina donese »Nacionalni program za poljoprivredu i seoska područja«;
- prema članku 35. Ministarstvo poljoprivrede i šumarstva utemeljuje »Vijeće za istraživanja u poljoprivredi i seoskom području«;
- člankom 39. propisano je osnivanje »Nacionalnog vijeća za poljoprivredu i seoska područja« kao savjetodavnog tijela Vlade.

Prema tome, *seoska područja* su česta tema Zakona. Zakon ima očite ambicije da svojim odredbama obuhvati i problematiku razvoja seoskog prostora.

Slično nalazimo i u *Strategiji razvoja poljoprivrede* (lipanj 2001.) - tekstu za javnu raspravu. Novost ciljeva u ovoj Strategiji jest, između ostalog, »proširenje poljoprivrednih ciljeva na sveukupni seoski prostor što je na tragu suvremenih određenja u zapadnoj Europi (EU)«. Ovi se ciljevi u daljnjem tekstu razrađuju na brojnim mjestima (u poglavljima 2.2.4. i 3.1.4.), pa se govori i o »integralnom razvoju sela« kao i potrebi osnivanja posebnog »Savjeta za ruralni razvitak« koji bi predlagao i pratio mjere nužne za obnovu i razvoj ruralnih područja.

Treću naznaku možemo naći u novoj organizaciji Ministarstva poljoprivrede i šumarstva koje od travnja 2000. godine između ostalih organizacijskih jedinica ima i *Upravu poljoprivredne politike i ruralnog razvitka*.

Prema tome, u raznim dokumentima (postojećim i budućim) pa i u organizaciji Ministarstva poljoprivrede imamo naznačenu brigu o ruralnom razvitku. Međutim, ako idete u malo dublju analizu sadržaja tih naznaka, vrlo ćete brzo doći do zaključka da su ruralni problemi tu stigli stjecajem nekakvih okolnosti, automatičnom, po nečijim sugestijama ili na drugi način. Oni su *ad literam* zapravo preneseni sa Zapada, a da praktički nije shvaćena suština problema niti su ponuđena neka operativna rješenja. Ruralni prostor postaje neke, vrste obvezna poštapalica, tek da se zadovolji nečiji zahtjev ili nekakva forma, a da iza toga ne stoji stvarno razumijevanje kao ni jasno koncipiran stav o nužnosti društvene brige i načinima kako operativno usmjeravati razvoj ruralnih područja.

Slično je tako bilo i u razdoblju socijalizma sa sintagmom »poljoprivreda i selo« koja se trajno provlačila kroz većinu ondašnjih dokumenata o poljoprivredi, a da su pritom i poljoprivreda i selo bili stalno na marginama društvenog interesa.

Srž problema jest u tome što se ruralna problematika veže s poljoprivrednom. Poljoprivreda je grana nacionalnoga gospodarstva pa je i pristup »granski«, »sektorski«, a ruralna sredina je prostor, pristup je prostoran, razvoj multifaktorski uvjetovan, pa mu je i pristup obvezno multidisciplinarni. To su kontraverze između granskog i prostornog aspekta razvoja, kako u istraživanju problema tako i u institucionalizaciji upravljanja. Drugo, politika ruralnog razvoja ima trostruku funkciju: proizvodno-ekonomsku, socijalnu i ekološku. Upravljanje razvojem je prestano u procjepu između ekoloških zahtjeva, socijalnih potreba i ekonomskog zahtjeva - imperativa.

Na Zapadu je, naravno, bit problema ista. I oni vezuju ruralni razvoj s poljoprivrednim razvojem, ali su oni izgradili zajedničku politiku ruralnog razvoja i cijeli niz mehanizama funkcioniranja te politike tako da briga o selu - seoskom području, ipak nekako funkcionira.

Prema tome, želimo li rezimirati ovu našu sadašnju situaciju, mogli bismo kazati da se opet, i danas, unatoč deklaratorne opredijeljenosti, nalazimo u vremenu

posvemašnje društvene nebrige o ruralnom razvoju. I što sada? U *Zakonu o poljoprivredi, Strategiji razvitka poljoprivrede* (na javnoj je raspravi), kao i u organizaciji Ministarstva poljoprivrede iz travnja 2000. godine nalazimo dobre podloge za novi pristup razvoju poljoprivrede i seoskih područja. Ne bi se smjelo dogoditi da aktualna sintagma »poljoprivreda i seoska područja« doživi sudbinu negdašnje sintagme »poljoprivreda i selo«.

Popis stanovništva 2001. završen je. Prvi su rezultati već objavljeni. Popisi stanovništva uvijek su bili vrelo mnogih podataka iz kojih smo izrađivali mnoge vrijedne studije o prilikama i promjenama u ruralnoj sredini. Mislim da nije ništa preuranjeno ako već sada počmemo razmišljati o jednom ambicioznijem projektu, možda pod nazivom *Istraživanja ruralne sredine Hrvatske*. Projekt bi se dijelom oslanjao i na podatke najnovijeg popisa stanovništva, sukcesivno ih koristeći kako budu objavljavani. Ovdje su prisutni predstavnici dvaju najvećih instituta za društvena istraživanja u Republici Hrvatskoj - Instituta za društvena istraživanja i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, te mislim da bi se oni mogli i trebali angažirati na jednom ovakvom projektu. Na rezultatima toga projekta, kao znanstvenoj podlozi, mogla bi se izgrađivati nova, moderna politika ruranog razvoja.

Ivan Magdalenić

Studijski centar socijalnog rada Pravnog fakulteta, Zagreb, Hrvatska

Diskusija

U svome prilogu osvrnut ću se na neka pitanja stručnog obrazovanja seljaka, ali prije toga želim (iz)reći kratku uvodnu napomenu.

Mislim da se pravi, moderni poduzetnici »evropskog duha« u Hrvatskoj, a osobito u našoj poljoprivredi, mogu na prste nabrojiti. Pritom nisam baš siguran da li bi bili dostatni prsti jedne ruke, ali prsti mnogo ruku sigurno ne bi trebali. Može li se pojam »modernog poduzetnika« na ikakav način dovesti u vezu s hrvatskim seljacima? Svi ćemo se, vjerujem, složiti da većina naših seljaka nema nikakvih dodirnih točaka s idejom poduzetništva, ali ja ovog časa mislim na onu manjinu za koju takva tvrdnja ipak ne važi.

Osobno smatram da valja razlikovati pojam »poduzetnog seljaka« od »poljoprivrednog poduzetnika«. Nijedan od ta dva pojma neću ovdje definirati, vjerujući da ćemo se i bez toga razumjeti. Unaprijed izjavljujem da su moje simpatije na strani poduzetnih seljaka, dok me ovi drugi gotovo i ne zanimaju, barem ne u kontekstu naše današnje rasprave. Upravo stoga i želim ponešto reći o poduzetnim seljacima, a поближе i o jednom od nezaobilaznih putova ojačavanja njihove poduzetnosti. Zvat ću ih seljacima, a ne individualnim poljoprivrednicima ili ne-

kim sličnim terminom, jer i oni sami sebe tako nazivaju - barem velika većina onih s kojima sam se zadnjih godina povremeno družio. Pritom se neću oslanjati ni na kakvo sustavno istraživanje, jer mi takvo naprosto nije poznato, nego tek na sporadične uvide što sam ih stekao surađujući u danas »zamrlom«, ako ne i »umrlo- lom«, Savezu seljaka Hrvatske, udruzi koja je željela biti nestranačkom i nepolitičkom strukovnom (pa i sindikalnom) organizacijom hrvatskih obiteljskih poljoprivrednika. U tom se Savezu, pored ostalih članova (od kojih su neki više smetali nego što su pridonosili tako definiranom cilju), okupilo i malo jezgro pravih seljaka - orijentiranih na tržišnu proizvodnju, za naše prilike relativno imućnih, natprosječno obrazovanih u usporedbi s većinom ostalih seljaka, spremnih na suradnju s poljoprivrednim stručnjacima (štoviše, željnih takve suradnje) i veoma zainteresiranih upravo za ono što bi moglo biti temeljem budućega urbanog egzodusa - »povratka na selo« i pretvaranja seoskih naselja u mjesta ugodnog življenja, o čemu su govorili neki prethodni sudionici u ovoj raspravi.

Iz takvog kruga seljaka došla je inicijativa da Savez seljaka Hrvatske izvidi što se može učiniti s obrazovanjem seoske djece za poljoprivredno zanimanje, točnije rečeno, za zanimanje seljak. Riječ je o pojedincima čija su se djeca tada školovala u srednjim poljoprivrednim školama za različite profile poljoprivrednih tehničara. S tim obrazovanjem seljaci nisu bili zadovoljni, jer su oni prije svega osjećali potrebu za znanjima nužnim za uspješno vođenje jednoga - da se i ja poslužim već ovdje korištenim terminom - vitalnoga obiteljskoga poljoprivrednog gospodarstva, dok se poljoprivredni tehničari osposobljavaju samo za obavljanje jedne vrste poslova u sklopu nekog većega poljoprivrednog poduzeća.

U Savezu seljaka Hrvatske dobio sam zadatak da izvidim što se može učiniti u vezi s tim zahtjevom, te vam želim reći kakav je bio ishod.

Najprije sam - uz dva-tri tjedna čekanja - dospio do tadašnjeg direktora Zavoda za prosvjetno-pedagošku službu (ako se to tada tako zvalo). Njegova je prva reakcija bila iznenađenje činjenicom da u ovaj Zavod netko dolazi u ime nekakvih seljaka. U nastavku je, moram priznati, pokazao primjeren interes za predloženi mu problem. No i uz njegovu pomoć nismo uspjeli doći do tadašnje ministrice prosvjete, iz čijega ureda nismo dobili niti odgovor na nekoliko naših pisama, a kamoli poziv na razgovor. Jednako tako iz Ministarstva poljoprivrede nismo dobili nikakvu podršku tim našim nastojanjima (iako je, valja spomenuti, Savez seljaka ostvario relativno dobru suradnju s prethodnicima tadašnjeg ministra, a osobito s nekim njihovim suradnicima).

Ipak smo nekakve kontakte uspostavili, pa smo dva-tri puta bili na sastancima u poljoprivrednim školama, gdje smo tu ideju nastojali popularizirati. Jedan od savjetnika u Ministarstvu prosvjete zainteresirao se za to u sklopu uvođenja tzv. sustava dvojnog obrazovanja za obrtnička i srodna zanimanja. Kako taj sustav pretpostavlja i postojanje »licenciranih majstora«, ovlaštenih za primanje učenika u nauk, Savez seljaka je planirao u takve »majstore seljake« promovirati nekoliko desetaka vlasnika (nositelja) obiteljskih gospodarstava. Dakako da smo imali na umu seljake koji ispunjavaju određene pretpostavke (na pr. da proizvode za

tržište, da prakticiraju – koliko je to u našim uvjetima moguće – modernu proizvodnju, da su koliko-toliko obrazovani, da u svojim sredinama uživaju primjeren ugled dobrih gospodara i sl.).

Nažalost, dalje od tih prvih kontakata nismo uspjeli doći. Tek su nam u jednoj školi pokazivali planove za uvođenje »obrazovnog profila gospodar«, što je barem donekle bilo na tragu naših ideja, odnosno zahtjeva pojedinih aktivista Saveza seljaka. Ne znam jesu li ti planovi bili potaknuti i našim nastojanjima, ili je riječ o pukoj koincidenciji, ali u smjeru pronalaženja »majstora seljaka« (i njihova eventualnog doškolovanja za takvu funkciju) nije, koliko znam, učinjen niti jedan korak.

Moram reći da su se upravo opisane aktivnosti vremenski poklopile s osnivanjem novih, drukčijih, više politički i stranački obojenih seljačkih organizacija, što i jest bio jedan od glavnih razloga spomenutog odumiranja Saveza seljaka, a u aktivnostima tih novih organizacija nikad nisam primijetio bilo kakav interes za ovo o čemu govorim.

Ipak, neke aktivnosti je – manje više samoinicijativno i u svoje ime - nastavio tajnik Saveza seljaka, koji je baš zbog toga zaslužio da mu ovdje bude spomenuto ime - to je Damir Sinković. Oslanjajući se na ranije uspostavljene veze s Bavarskim savezom seljaka, kao i na činjenicu da hrvatski sustav dvojnog obrazovanja uvelike nastoji slijediti bavarski uzor, gospodin Sinković se trudi da svake godine odvede dvadesetak naših mladića i djevojaka u Bavarsku na (do)školovanje kod tamošnjih »majstora seljaka«. U Bavarskoj je, naime, uobičajeno da seljačka djeca tijekom svoga školovanja (u cilju bolje educiranosti za vođenje vlastitoga gospodarstva) provedu nekoliko mjeseci na praktičnom radu izvan roditeljskog imanja, i to kod nekoga »licenciranoga«, za taj posao osposobljenoga »gazde«. Naravno, taj se praktični nauk plaća, ali plaću ne dobiva učenik nego, naprotiv, njegov otac plaća »majstora«! Napori gospodina Sinkovića nisu, nažalost, rezultirali znatnijim uspjehom. On svake godine ima velikih poteškoća (a praktički bez ikakve zarade) da prikupi desetak-dvadesetak kandidata koji bi bili spremni, uz prethodni kratki tečaj njemačkog jezika, provesti šest mjeseci na bavarskim seljačkim gospodarstvima. I za razliku od njemačkih učenika, oni bi - budući da dolaze iz jedne od »tranzicijskih zemalja«, od svojih domaćina dobivali i nekakav džeparac.

Neki će, možda, na temelju ove moje kratke priče zaključiti kako je (još uvijek?) iluzorno govoriti o »modernim i poduzetnim hrvatskim seljacima«. Ipak, nešto se kreće: jedno malo jezgro takvih seljaka pojavilo se (teško da ih ima nekoliko tisuća, na koliko je danas ovdje procijenjen broj vitalnih gospodarstava). Mislim da bi naša ukupna agrarna politika, ili barem njezin dobar dio, trebala biti centrirana upravo na takve ljude, da ih se prije svega potiče i pomaže im se, a ne da se pomaže onima kojima je poljoprivreda marginalan izvor prihoda. Uvjeren sam da bi primjereno obrazovanje budućih seljaka, dugoročno gledajući, bilo najbolja podrška onim prvima, dok bi se ovim drugima trebalo pomagati nekim »drugim politikama« (tj. ne agrarnom). Prije svega imam na umu velik broj starih ljudi u selima, a mislim i na one radnike kojima dopunski prihod iz vlastitog vrta (ili manje-

mlađe radnoaktivno stanovništvo, koje se od prethodnih naraštaja razlikuje po svojoj višoj razini školskog obrazovanja i svestranijim radnim vještinama. [Doseljenici još uvijek imaju nešto bolju školsku spremu od autohtonog življa, kako je to dokazao A. Hodžić u radu: Socijalna struktura i mobilnost seoskog stanovništva. – *Sociologija sela*, 38 (2000) 1-2: 79-107.]

To je osobito važno jer se temeljnim razvojnim resursom od 60-ih godina 20. stoljeća ističe ljudski potencijal, a njega ponajprije čine mladi. Međutim, male se zemlje bitno razlikuju po strategiji oblikovanja i jačanja ljudskog potencijala od velikih. Grubo govoreći, velike si nacije (zemlje) u tome mogu (iako takva odluka nije razborita) priuštiti »strategiju velikih brojeva« odnosno selekciju i odabir ponajboljih. Male se zemlje ne mogu osloniti na Gaussovu krivulju i bespoštednu konkurenciju u kojoj će 5% ponajboljih isplivati bez obzira kako škrti i nemogući uvjeti njihova osobnog razvitka te razvitka potencijala bili, jer tih 5% nije dovoljno. Poglavitno, zbog toga jer ne mogu računati na priljev *brain-drainom* iz drugih zemalja. Zakon velikih brojeva ima jednu krutu, gotovo željeznu, determinirajuću strukturu i toga se treba pridržavati. Mala zemlja zato ukupnosti svoga ljudskog potencijala mora posvetiti daleko veću pozornost te osigurati razvitak čitavoga potencijala. Male nacije jedinu šansu imaju u »strategiji poboljšanja kakvoće ako ne čitavog onda što većeg dijela ljudskog potencijala«, jer u protivnom malobrojne kvalitetne skupine neće moći postići razvojne ciljeve. Potonje vrijedi i za hrvatsko selo, a posebice za hrvatsku poljoprivredu. Ugrožena reproduktivna sposobnost obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava i ruralnih zajednica, jer je demografsko pražnjenje ruralnog prostora prešlo kritičnu točku i zbog njegovog strategijskog značaja, neizostavno nalažu koncepciju integralnog razvoja tog prostora, koja će cjelovito povezati sve aktere i instrumente suvremenog produktivnog upravljanja ruralnim razvojem, a u tome osobito pozornost posvetiti mladima. Riječju, odgovor na upit na koji način osigurati reprodukciju, i to ne samo obiteljskoga poljoprivrednog gospodarstva nego i ruralne zajednice, ukoliko je reproduktivna sposobnost stanovništva takva kakva jest, njihova dobna struktura takva kakva jest, čini usredotočivanje na brigu o mladima.

To je tim važnije što, čini mi se, od svih struktura sela o kojima govorimo, najmanje znamo upravo o mladima. Navršilo se 27 godina od kada je završeno zadnje istraživanje o seoskoj omladini, i koje je (zahvaljujući uzorku) omogućilo da se ne samo o mladima u selu nego i o mladim poljoprivrednicima (seljačkom podmlatku, sukcesorima seljačkih gospodarstava) znanstveno utemeljeno govori. Publikacija s rezultatima toga istraživanja objavljena je tri godine nakon provedenog istraživanja (studiju *Seoska omladina danas: rezultati istraživanja u SR Hrvatskoj* uredio je voditelj projekta Edhem Dilić, a objavili su je 1977. Centar društvenih djelatnosti SSOH i Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu). Studiju je pisalo 12 autora. Od toga su tima dvojica - voditelj projekta i još jedan autor umrli, petoro ih je u mirovini, i to u vrlo poodmakloj životnoj dobi, a svega je troje autora još uvijek tu negdje prisutno, a nijedan nema manje od 60 godina života.

Nadalje, u razdoblju od 1990. do 1999. godine objavljeno je, slovom i brojem, svega 9 radova o mladima u selu, ali se nijedan ne bavi posebno mladim poljo-

privrednicima. Sociolozi koji su ih pisali ne referiraju se na mlade hrvatske poljoprivrednike.

Mlade je u cijelosti zaboravila javna politika, i agrarna i ruralna, i prosvjetna politika, ali smo ih zaboravili i mi, istraživači. Vjerojatno je to posljedica općeg konteksta. Svoj ruralni prostor Hrvatska tek deklarativno tretira strategijskim resursom: obrambeno (zbog duge hrvatske granice), proizvodno nenadoknadivim i nezamjenljivim (hrana i sirovine), ekološki presudnim (razmjerno čista tla, rezervoari čiste vode, »tvornica kisika«) ... Seoski prostor čini 93 posto kopnene površine Hrvatske i sa 0,45 ha obradivog zemljišta po stanovniku Hrvatska spada među srednje bogate zemlje i mora odbaciti iluziju neograničenog dobra.

1. Proizlazi, gotovo svi podaci o mladima u hrvatskom selu, poglavito mladim seljacima, povijesne su naravi: popis stanovništva proveden je 1991., prisilne migracije izazvane agresijom i ratom onemogućuju izračunavanje i uporabu trendova, a zadnje sociologijsko empirijsko istraživanje seoske mladeži na reprezentativnom uzorku koji dopušta diskriminativnu raščlambu po stratutima, uključujući i poljoprivrednički podmladak provedeno je 1974. godine.

2. Iako će za precizniji odgovor na pitanje koliko mladih živi u hrvatskom selu i nakon objavljivanja rezultata popisa stanovništva provedenog 2001. godine trebati provesti empirijsko sociologijsko istraživanje, u hrvatskom selu danas sigurno najmanje seljaka, posebice mladih, ali je prostor još uvijek pretežito poljoprivredni i utoliko pripada seljacima.

Godine 1991. na njem je živjelo 45,8 posto stanovnika Hrvatske. Budući da je Hodžićevo istraživanje provedeno 1996. i 1997. godine pokazalo da je udjel poljoprivrednika u seoskom stanovništvu smanjen na 19,3 posto i sve druge podatke popisa iz 1991. godine valja uzeti s krajnjom rezervom (primjerice, kako poljoprivrednici čine 9,1 posto ukupnog stanovništva Hrvatske, a aktivni poljoprivrednici 13,0 posto ukupnog aktivnog stanovništva). Udjel mladih do 29 godina života u seoskom je stanovništvu iznosio približno jednu trećinu, a među poljoprivrednim stanovništvom oko jednu četvrtinu što zahtijeva podizanje alarma.

Pače, kada smo 1994. godine na uzorku vitalnih gospodarstava proveli empirijsko istraživanje o savjetodavnoj službi u poljoprivredi našli smo da 40% tih gospodarstava ima sukcesora, drugim riječima da obitelj ima mladog člana koji će se nastaviti baviti poljoprivredom [Magdalenčić, Ivan; Petak, Antun; Župančić, Milan: Očekivanja hrvatskih seljaka od Javne poljoprivredne savjetodavne službe. – *Sociologija sela*, 32 (1994) 125/126: 123-148]. Neka druga istraživanja govore da nasljednika ima između jedne četvrtine do jedne trećine sveukupnog broja seljačkih obiteljskih gospodarstava, ali to ne znači da je sukcesor ujedno u domaćinstvu, jer je on vrlo često i u gradu.

U prilog tom alarmantnom stanju govore još neki podaci kao što je drastičan pad broja učenika seoskih škola i nakon 1990. godine. I to ne samo u od gradova udaljenim selima nego i u blizini velikih gradova, pa i zagrebačkom metropoli-

tanskom području. U područnim, često i novoizgrađenim, školama više nitko ne stanuje - ni učitelj, ni pomoćno osoblje.

3. Ruralne i agrarne strukture narušenih su i razorenih reproduktivnih sposobnosti. Hrvatsku poljoprivredu je 1991. tvorilo 534.266 mahom tradicionalnih obiteljskih gospodarstava sitnog posjeda prosječne veličine 2,7 ha, bez kapitala i oslonjenih uglavnom na tradicionalno znanje i vještine i bez primjerenog poticajnog razvojnog instrumentarija agrarne i ruralne politike. I takva je zapošljavala 27,7 posto ruralnih stanovnika - točnije jedino poljoprivredom bavilo se 264.895 poljoprivrednika. Depopulacijom i prisilnim migracijama u ratu ispražnjena područja ostala su pusta, brojne proizvodne jedinice (obiteljska poljoprivredna gospodarstva) su se ugasile, a ruralna kulturna baština, graditeljstvo i krajolik su degradirani i razoreni. Mladih na takvim područjima objektivno nema. Dobna struktura povratnika izrazito je nepovoljna: od 55 do 62 posto povratnika staro je 61 i više godina, 70 posto mladih uopće se ne namjerava vratiti... (Babić, Dragutin: Percepcija i prakticiranje suživota ratnih migranata različite dobi u ruralnim zajednicama Brodsko-posavske županije. - *Sociologija sela*, 38 (2000) 3/4: 355-374). I prije su dvije trećine općina i jedna polovica gradova imali prirodni pad stanovnika! Egzodus odnosno proces deagrarizacije čini se da se dovršava, jer udjel poljoprivrednika u najmlađoj dobnoj skupini seoskog stanovništva iznosi svega 9,6 posto, a udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu hrvatskih agrarnih područja sredinom prošlog desetljeća bio je 18,7 posto. Seosko je stanovništvo deagrarizacijom i depopulacijom toliko prorijeđeno i devitalizirano da je nemoguće očekivati njegovo iole značajnije odlijevanje u druge djelatnosti i više ne čini biološki generator, pače nesposobno je osigurati vlastitu biološku reprodukciju.

4. Ako je hrvatskom selo marginalizirano (ostavimo trenutačno po strani snagu udara i posljedice poticajnim instrumentarijem nepripremljenog učlanjenja u Svjetsku trgovinsku organizaciju, pridruživanja Europskoj uniji i procesa globalizacije na nekonkurentna obiteljska gospodarstva, te gubitke izazvane pogrešnim konceptom privatizacije, zemljišnom i drugim politikama), *onda su mladi u hrvatskom selu najmarginalnija skupina, a među njima mladi seljaci u svakom pogledu defavorizirani.*

5. Međutim, oni žive i socijaliziraju se u posve drukčijim obiteljskim, kulturnim i društvenim prilikama od svojih roditelja i djedova i baka. Njihove obitelji više nisu djecom plodne i rodne obitelji: čak tri četvrtine su jedinci ili imaju još jednog ili dva brata odnosno sestre, polovica njihovih roditelja i četiri petine njih je nepoljoprivredničkog zanimanja i, na žalost, nezaposlenih, razvitak elektronskih medija omogućuje im sudjelovanje u globalnim kulturnim fenomenima...

Koeficijent školskog obrazovanja seljaka stalno se poboljšava (godine 1981. bio je 0,94 - to je gotovo razina završene osmogodišnje škole, a 1991. već 1,47 ili završena dva razreda srednje škole) i upućuje da među mladima dominiraju oni sa završenom srednjom školom odnosno da su mlađi završili neku srednju školu [Petak, Antun: Seljaštvo i obrazovanje u eri scijentizacije. - *Sociologija sela*, 27 (1989) 105/106: 235-258. i za ovu prigodu izračunat koeficijent za 1991. godinu]. Međutim, mladi seljaci (poljoprivrednici) u pravilu završavaju škole za nepoljopri-

vredna zanimanja, jer je čitav obrazovni sustav utemeljen na koncepciji deagrari-
zacije i nije izmijenjen! Zbog koncepta deagrariističke socijalizacije Hrvatska nema
primjeren sustav profesionalnog informiranja i obrazovanja seljaka: učeničko za-
drugarstvo kao izvannastavna aktivnost u osnovnim školama ne potiče se suklad-
no svojoj ulozi i prinosima, ne postoji dvosmjerni način obrazovanja za seljaka po
uzoru na razvijene zemlje, srednje poljoprivredne, veterinarske, šumarske škole i
dalje obrazuju tehničare »po mjeri kombinata«, udjel djece poljoprivrednika u
poljoprivrednim školama je malen, itd.

Nakon što je carica Marija Terezija svojim patentom iz 1754. godine propisala da
se na području Vojne Hrvatske u ondašnje *Trivialschule* uvede poljodjelsko-po-
duzetnička pouka, a što je slijedio dinamičan razvitak učeničkog zadrugarstva po
uzoru na taj svjetski pokret (tzv. prva alternativna škola) danas hrvatska osnovna
škola funkcionira na principu jedne skolastičke koncepcije, koja čak ni u rural-
nom području obvezno ne obuhvaća sadržaje koji bi djelovali poticajno na neku
moguću profesionalnu orijentaciju i usmjeravanje mladih ka poljoprivredi, seo-
skim obrtima, starim zanatima i sl. S druge strane, ne samo što ne postoji mo-
gućnost obrazovanja »majstora poljoprivrednika«, nego i podaci o strukturi učeni-
ka srednjih poljoprivrednih škola te studenata poljoprivrednih fakulteta i visokih
gospodarskih učilišta kazuju da nema nikakve garancije kako će se oni po
završetku školovanja u iole značajnijem broju vratiti na obiteljska gospodarstva.
Među učenicima poljoprivrednih škola u Hrvatskoj (a takvih je danas 9) nalazi se
svega između 25% i 30% djece bivših individualnih poljoprivrednika, ili sada vla-
snika poljoprivrednih gospodarstava, a na poljoprivrednim fakultetima studira
svega 5% studenata iz te iste strukture.

Spomenuti koeficijenti školskog obrazovanja tako samo kazuju o tome da se
obrazovna razina seoskog stanovništva vrlo ubrzano mijenjala. Međutim, budući
da je stvarna struktura njihova srednoškolskog obrazovanja neprimjerena potre-
bama sela i poljoprivrede - najviše mladih završilo je neku administrativnu (eko-
nomsku, upravnu i sličnu školu) - o tome treba voditi računa kad tvrdimo da je
komparativna prednost hrvatskog sela u obrazovanom mladom naraštaju. Pa ipak
možda najbitniju promjenu kod mladih poljoprivrednika čine: zamjena percepcije
egzistencijalne osuđenosti na poljoprivredu percepcijom poljoprivrede kao osob-
nog i kvalitetnog životnog izbora, te svijest o potrebi profesionalne socijalizacije
(školovanja) i stalnog korištenja dopunskih izvora znanja te različitih globalnih
društvenih oblika širenja inovacija. Posve je napušteno zagovaranje autonomnog
procesa socijalizacije na obiteljskom gospodarstvu (»pleti kotac k'o i otac«).

7. Značaj ljudskog potencijala kao temeljnog razvojnog resursa sela i poljoprivre-
de, te ugrožena reproduktivna sposobnost obiteljskih poljoprivrednih gospodar-
stava i ruralnih zajednica (jer je demografsko praznjenje ruralnog prostora prešlo
kritičnu točku, i to zbog njegovog strategijskog značaja), neizostavno nalažu kon-
cepciju integralnog razvoja ruralnog prostora, koja će cjelovito povezati sve akte-
re i instrumente suvremenog produktivnog upravljanja ruralnim razvojem. On
pak u svom središtu mora imati mladog modernog seljaka i poljoprivrednika i
svodi se na takav instrumentarij kojim se slabi privlačna sila urbanih središta i po-

tisne snage ruralnog prostora. Zapadna Europa ga je artikulirala kao *program obnove sela* koji posebnu pozornost poklanja mladima (primjerice, pretpostavke tog programa jesu mogućnost zaposlenosti, te osiguranje uvjeta života komparativno jednakih onima u gradskim središtima, i to: razvojem prometa i sveukupne infrastrukture te javnih službi i servisa u selu ili dostupnih selu - školovanje, zdravstvena zaštita, komunalni standard itd.).

Ivan Cifrić

Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Pristupi istraživanju sela

U ovom tekstu riječ je o trima problemima: prvo, o nekim pretpostavkama koje na izvjestan način ograničavaju ali i usmjeravaju razgovor o temi selo u tranziciji; drugo, o dominantnim pristupima istraživanju u našoj ruralnoj sociologiji i naznakama nekih drugačijih konceptualizacija; treće, o nekoliko tema koje bi mogle biti znanstveno i društveno relevantne u daljnjim istraživanjima.

1. Pretpostavke razgovora o selu u tranziciji

a) Govoriti o selu u tranziciji zahtijeva nekoliko uvodnih metodičkih napomena.

Prvo, prihvaćamo ideju promjena. Promjene se pak mogu shvatiti u znatno širem povijesnom kontekstu. Štoviše, antropološki aspekt kulture svjedoči o tome da su se promjene stalno zbivale, da je sve u tranziciji, pa i selo, odnosno ruralna kultura.

Drugo, tranziciju u kontekstu promjena hrvatskog društva možemo shvatiti kao razdoblje unazad desetak godina - kako se to obično omeđuje i u drugim tematskim diskursima, koje označava prijelaz iz socijalističkoga u kapitalističko društvo, iz nedemokratskoga (jednostranačkog) u demokratsko (višestranačko društvo), iz etatičke u tržišnu ekonomiju itd.

Treće, postavlja se pitanje polazne (»nulte«) točke za analizu sela u tranziciji kako bi se utvrdilo je li se, što se, koliko i kako promijenilo. Polaznom točkom u sociološkom smislu možemo uzeti spoznaje o selu tijekom posljednjih pola stoljeća, a i više, do kojih je došla naša znanost (sociologija sela, agrarna ekonomija itd.). Takva sintetička studija još ne postoji. Ona bi trebala pokazati stanje struktura i dominantne procese u (selu) ruralnom kompleksu. Kada je riječ o polaznoj točki, tada imamo na umu već »transformirano« selo i postojanje dubokih promjena kroz koje je prošlo i prolazi, zajedno s njegovim određujućim strukturama, a od kojih treba početi ako se želi govoriti o selu u tranziciji.

Četvrto, za veću količinu znanja i znanstvene spoznaje pa u tom kontekstu i cjelovitiji znanstveni sociologijski diskurs, potrebno bi bilo barem orijentaciono metodički skicirati pristup i sadržaje koje bismo pratili tijekom tranzicijskog razdoblja, putem kojih bismo mogli analizirati selo u tranziciji. Takav bi pristup otvorio mogućnost provedbe jednoga projekta o selu u tranziciji.

Peto, u tranzicijskom razdoblju objektivno je malo (empirijskih) istraživanja sela i ruralnosti, koja bi nam dala potpuniju i egzaktniju sliku promjena i stanja u ovom području.¹ To praktično znači da danas znanstveno malo znamo, ili gotovo i ne znamo, koje su se sve promjene zbile u odnosu na proteklo socijalističko razdoblje, koje se sada zbivaju i kakve su njihove posljedice. Naravno, znanja o njima ne proizlaze samo iz sociologijskih, znanstvenih empirijskih istraživanja nego i iz drugih izvora koje treba analizirati, kao i druge tranzicijski aktualne probleme. Primjerice, što se događa u selu s propadanjem velikih kombinata za koje je selo bilo vezano (zapošljavanje i suradnja poljoprivrednika) i uz koje se razvijao model »mješovitog gospodarstva«, kao relativno uspješnoga glede proizvodnih inovacija i standarda seoskog stanovništva.

Šesto, govoriti o selu u tranziciji znači govoriti i o nekim društvenim fenomenima (problemima) i socijalnim sadržajima. Primjerice, što je s kvalitetom življenja, solidarnošću, religioznošću i strukturom vrednota (tradicionalnih i modernih), kulturnom infrastrukturom (knjižnice), socijalnom kontrolom, međugeneracijskim odnosima, itd. U tom svjetlu potrebno bi bilo progovoriti i o problemu uloge tradicije i retradicionalizacije. Je li ona moguća, kako neki misle ili priželjkuju, ili je što je bliže mojemu razmišljanju, nemoguć povratak na tradicionalno društvo ako ne postoje strukture i uvjeti koji održavaju tradiciju (u proizvodnji i kulturi)? Ili o vrijednosti održanja i stimuliranju malih naselja za koja neki tvrde da su neracionalna i da trebaju nestati? Njihov eventualan nestanak treba prepustiti njima samima i ne treba ga unaprijed planirati kao nepoželjan i neracionalan. Napomenimo samo to da i najmanja naselja imaju važnu ulogu u održanju ruralne kulture, njezine raznolikosti i kultiviranju prostora. Ona su bogatstvo naše tradicije, ruralnog kompleksa i njihov život treba poticati. U njima je sadržana raznolikost i suživljenost čovjeka i prirode. Jer, kako bismo objasnili zalaganje za poticanje održanja i obnove života na otocima, a istodobno planirali nestanak malih zaselaka u kontinentalnim prostorima? Logika statistike, politike i urbanizma nije identična s logikom života malih ruralnih zajednica. Uostalom, ideja održivosti (*sustainability*) i koncepta održivog razvoja pretpostavlja logiku održanja i maloga - lokalnoga.

b) Istraživanje tranzicijskih promjena pretpostavlja i promjene u samom pristupu predmetu istraživanja.

Ponekad se polazi (stjecajem različitih okolnosti, a često i kao posljedice interesa naručitelja istraživanja) od pojednostavljene slike predmeta istraživanja, tj. sela (i nekih gospodarskih i socijalnih problema) kao izdvojene predmetno-istra-

¹ Osim ovoga projekta u IDIZ-u, postoje i neka preliminarna istraživanja u Institutu Ivo Pilar. Podrobnije vidjeti u bibliografiji Bosiljke Milinković u *Sociologiji sela*, 38 (2000.) 1-2.

živačke strukture iz ruralnog kompleksa. Međutim, selo (i njegova unutarnja gospodarska i sociokulturna obilježja) ne postoji bez nekih drugih struktura, a naročito prostora, jer promjene u selu nisu posljedica samo endogenih nego i egzogenih poticaja - planiranih ili spontanih. Mijene u selu ne nastaju samo zato što se nešto mijenja poticajima iz njega, od njega samoga i u njemu samome, a jednako tako i promjene u njegovu okolišu nisu ovisne o lokalitetu nego su podložne i širim utjecajima.

Zato se postavlja konceptualno, a potom i metodologijsko pitanje, kako bismo danas a i ubuduće mogli istraživati selo u kompleksnim odnosima. Konceptualno, zato što postoje i neki drugi pristupi koji vjerojatno mogu dati potpuniju i kompleksniju sliku o stanju u selu i ruralnom prostoru. Metodologijski, zato što nisu samo kvantitativni pokazatelji relevantni za zaključke o promjenama u selu i mijenjanju sela. Kvalitativna analiza - uključujući i *case study*, monografije i neke reprezentativne primjere u bogatom ruralnom naslijeđu, također su veoma važni za dobivanje slike o stanju i promjenama vezanih uz selo. Ovo napominjem zato što mi se čini da je moguće, a i znanstveno potrebno, osvrnuti se na dosadašnje koncepcijske pristupe istraživanju sela u nas i na jedan kompleksniji pristup. O tome je ovdje riječ.

2. Pristupi u domaćim istraživanjima

O domaćim ruralnosociologijskim istraživanjima u 20. stoljeću ne postoje egzaktno sociološke analize.² Iz nekih prikaza stanja vide se glavni trendovi promjena u selu i istraživačka tradicija (Puljiz, 1987.; Šušvar, 1988.), uključujući i posljednje tranzicijsko desetljeće (Milinković, 2000.). Jednako tako nema ni kritičkih osvrtu o metodologiji ruralnih istraživanja koji bi pokazali vrijednost instrumentarija i konceptualnih pristupa. Osnovno obilježje sociologijskih istraživanja sela i poljoprivrede u proteklih nekoliko desetljeća (u kojima je bila vodeća »zagrebačka grupa«) jest *ad hoc* pristup aktualnim problemima, više spontanost i intuicija autora a manje sustavnost. Empirijska istraživanja uvelike su ovisila o interesu društvenih aktera i njihovoj financijskoj potpori, pa su istraživačke teme i problemi bili više uvjetovani time a manje znanstvenim interesima. Vrijedan pokušaj bio je projekt »Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji« (realizirala ga je grupa autora 1972. godine), koji je prezentirao teorijsko-konceptualne pristupe kao podlogu za empirijska istraživanja na temelju kojih bi se izradila tipologija ruralnih sredina, a kasnije i ruralni atlas.

Preciznija analiza naših sociologijskih istraživanja sela pokazala bi da su postojali različiti paradigmatički pristupi, kao što su odnos selo - grad, centar - periferija (na tragu Tönniesove dihotomije *Gemeinschaft* - *Gesellschaft*), ili u kontekstu modernizacijske paradigme. Modernizacijska paradigma bila je shvaćena kao line-

² Cilj ovog priloga jest ukazati na najčešće pristupe u domaćim istraživanjima ali i na neke drugačije konceptualne mogućnosti u sociologijskim istraživanjima.

arno-razvojna, u kojoj su konflikti shvaćeni kao popratne pojave općeg progressa. Istraživanja su uglavnom polazila od ideje pozitivnih društvenih promjena. Glede toga mogli bismo razlikovati dvije okvirne socijalne paradigme: paradigmu kvantitativnog rasta (koja se praktično razumijevala kao paradigma razvoja) i (odnedavno) paradigmu održivog razvoja, koje utječu na sadržaje, ciljeve i metode istraživanja našega sela. Ova posljednja je tek u začetku.

2.1. Paradigma rasta

U ovoj paradigmi propituje se koliko se i što promijenilo, a promjena je poželjan društveni cilj. O tome svjedoče brojna empirijska istraživanja u okviru IDIS-a (S. Šušvar, V. Cvjetičanin, V. Puljiz, E. Dilić, S. Livada, M. Štambuk, J. Defilippis, M. Župančić i drugi), kao i udžbenički pregled stanja (Šušvar, 1988.). Selo se istražuje u kontekstu problema urbanizacije, tj. koliko je ono ostalo manje selo a više slični gradu, a poljoprivreda se istražuje u kontekstu kao industrijalizacija. Na taj se način interpretativno sučeljavaju, s jedne strane, selo i poljoprivreda, a s druge, selo i grad. Ovom pristupu svojstvene su kategorije: promjena (poželjna promjena je razvoj), monokultura (uniformnost) i standardizacija.

Istodobno neke znanosti istražuju koliko se održalo tradicionalno selo (etnologija, etnografija). Selo se paradigmatički identificira s tradicijom (običajima), a poljoprivreda s umijećima, alatima. Uobičajene su kategorije: stabilnost, raznolikost i običajnost (rituali).

2.2. Paradigma održivog razvoja

Krajem prošlog stoljeća dolazi do nagovještaja o promjeni globalne paradigme. Tako se govori o »stoljeću okoliša« (Weizsäcker, 1999.), »biotehnološkom stoljeću« (Rifkin, 1999.), »kršćanskom tisućljeću« (Ivan Pavao II, 1998.), »američkom stoljeću« (Bush), odnosno »amerikaniziranju svjetske povijesti« (Altwater, 1992.: 204). Na diskurzivnu scenu stupaju neke - modernizacijom i njezinom refleksijom potisnute kategorije, kao što su: »društvo građana« i »tolerancija«, »globalizacija« i »identitet«, »održivost« i »raznolikost«, »civilno društvo«, itd.

S globalizacijom i njezinim objektivnim utjecajem na ruralne prostore, u istraživanja perspektiva sela i općenito ruralne kulture unose se novi pristupi i pojmovi, a prije svega pojam »održivosti« (održivi razvoj) i »okoliš«. Ova dva pojma postaju dio istraživačkog mišljenja, jer se ruralna i seoska tematika smješta u širi (a) razvojni i (b) uzročno-posljedični kontekst. Pitanje koje se u kontekstu održivog razvoja i okoliša u modernizacijskoj paradigmi danas postavlja u istraživanjima sela jest sljedeće: koliko se moderniziralo selo i istodobno očuvao okoliš. Kategorije u kojima se propituju odnosi u ruralnom prostoru su: održivost, raznolikost, tradicija, modernizacija, pa i retradicionalizacija. U konceptualnom i interpretativnom pogledu sučeljavaju se, s jedne strane, selo i okoliš, a s druge, nasele (selo i grad) i okoliš. Na taj se način izražavaju čovjekove konfrontacije antroposfere i biosfere. Kompleksnost suvremene ruralnosti zahtijeva i drugačije pri-

stupe osim onih dosada praktciranih (istraživanje promjene agrarne i vlasničke strukture, socijalne strukture u selu, obilježja obitelji i tipovi nasljeđivanja itd.). (1) Jedan od njih je primjena istraživačkog modela »ekološki kompleks«, koji ne izdvaja selo kao zaseban predmet istraživanja nego ga analizira u kontekstu s nekim drugim čimbenicima; (2) korištenjem pojma »ruralni metabolizam«³ kojim se može pokazati konkretan odnos socijalne zajednice (sela) i prirodne zajednice (okoliša) kao dimenzija ruralnosti (ruralne kulture), odnosno materijalni proces ekološkog kompleksa. Isto se može primijeniti na povijesne analize i na aktualne situacije.

To ne znači da su dosadašnji problemi i pristupi danas znanstveno nepodobni ili prevladani, iako hrvatska ruralna sociologija nema cjelovitu spoznaju o konceptualnim pristupima i metodologiji empirijskih istraživanja. Držimo da će se postojeći pristupi i nadalje primjenjivati ovisno o konkretnom problemu i cilju istraživanja. Ako nam je cilj utvrditi promjene unutar socijalnog sustava (sela), tada su primjerene klasične sociologijske metode - od statističkih podataka, ankete i intervjua, *case study* itd. Ali, ako nam je cilj istražiti kompleksan odnos između socijalnog sustava (sela) i prirodnog sustava (okoliša), tada su oni poželjni ali ne i dostatna sastavnica takve analize. U ovom je slučaju, dakle, poželjan i moguć drugačiji konceptualni pristup, a ne samo moderni sofisticirani statistički odnosno metodologijski pristup. Odgovor na pitanje »što« - dat će problemski i teoretski diskurs, a odgovor na pitanje »kako« - problem je istraživačke tehnologije.

Literatura

1. Altvater, E. (1992.): Der Preis des Wohlstands oder Umweltplünderung und neue Welt(un)ordnung. - Münster : Westfälisches Dampfboot, 261.
2. Grupa autora (1972.): Sociologija ruralnih sredina u Jugoslaviji. - Zagreb, etc. : Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, 215.
3. Hauff, V. (Hg.) (1987.): Unsere gemeinsame Zukunft. Der Brundtland-Bericht der Weltkommission für Umwelt und Entwicklung. - Greven : Eggenkamp Verlag, 421.
4. Ivan Pavao II (1998.): Vjera i razum. - Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 151.
5. Milinković, B. (2000.): Istraživanje sela i agrara u Hrvatskoj u vrijeme tranzicije: 1990.-1999. godine. - **Sociologija sela**, 38 (2000) 1/2: 169-244, 245-336.
6. Puljiz, V. (1987.): Ruralno-sociološka istraživanja i glavni trendovi promjena u našem selu. - **Sociologija sela**, 25 (1987) 95/98: 9-18.
7. Rifkin, J. (1999.): Biotehnološko stoljeće. - Zagreb : Hrvatsko sociološko društvo ; Jensenski & Turk, 310.
8. Šuvar, S. (1988.): Sociologija sela. - Zagreb : Školska knjiga, knj. 1: 435; knj. 2: 562.
9. Weizsäcker, E. U. von (1999.): Das Jahrhundert der Umwelt. - Frankfurt ; New York : Campus, 235.

³ O ruralnom metabolizmu vidjeti u autorovu članku »Ruralni metabolizam«, u *Socijalnoj ekologiji*, 10 (2000) 1-2.

Ivan Cifrić

Diskusija

Danas poljoprivrednici postavljaju pitanje: (a) kakve su im šanse opstanka; (b) kakve su perspektive njihovim nasljednicima; (c) u kakvom gospodarskom poretku?

Rasprava o tom pitanju nedvojbeno zahtijeva utvrđivanje sadašnjeg stanja, posebice na područjima najugroženijima ratom i posljedicama ratnih razaranja. Pitanje je, dakle, što se dogodilo u deset godina tranzicije? Iznijet ću nekoliko opservacija o temama koje zahtijevaju kritičku analizu tranzicijskih promjena (koja bi mogla poslužiti i za izradu kompleksnije studije o ruralnim promjenama i ruralnom razvoju).

1. Seljak je postao politički aktivan u različitim nacionalnim i regionalnim političkim strankama. Je li na tu aktivnost utjecala samo opća politička klima i nacionalna svijest - ideja nove hrvatske države, ili su važni i drugi čimbenici, kao što je utjecaj Crkve, haesesovska i pravaška tradicija, itd.
2. Oblikuje se neka vrsta seljačkog pokreta, kao relativno vitalna reakcija na promijenjenu socijalnu stvarnost u odnosu na socijalistički sustav. Teško je reći je li ta vitalnost aktualni odraz općih kretanja u pogledu interesnog organiziranja u društvu, ili u sebi ima nešto trajnije. Vjerojatno se dio dinamičnosti organiziranja i aktivnosti može pripisati probuđenoj svijesti u društvu, ali se sigurno radi i o trajnijim interesima poljoprivrednika kao socioprofesionalne skupine.
3. U kontekstu ustavne kategorije nepovredivosti vlasništva, srušena je barijera ograničenog maksimuma seljačkog posjeda na 10 ha (članak 3. i članak 48. stavak 2., te članak 50. stavak 1. Ustava Republike Hrvatske). U socijalističkom je sustavu postojala argumentirana teza o neopravdanosti postupaka nacionalizacije i ograničavanja privatnoga zemljišnog posjeda, koji je nakon 1945. ograničen na 17 ha, a ustavnim zakonom 1953. na 10 ha. Sloboda na neograničenu veličinu posjeda omogućava formiranje većih proizvodnih cjelina na poljoprivrednom gospodarstvu a time i daljnju modernizaciju u proizvodnji. S druge strane, nastala je apsurdna situacija da je pala cijena zemljištu i da većina poljoprivrednika ne povećava svoj posjed. Trebalo bi pobliže istražiti formiranje skupine vitalnih poljoprivrednih gospodarstava, kao i razloge spomenutom apsurd. Može se postaviti teza da je danas stanje bitno drugačije u odnosu na ono u proteklih pola stoljeća. Jedan razvojni ruralni model (proizvodnje i života) nestao je, a drugi još nije stvoren.
4. Oblikovana je ideja oživljavanja »obiteljskoga gospodarstva«. Figurira li ona više kao politička parola poželjnog stanja, ili kao stvarnost novoga socijalnog projekta? Obiteljsko gospodarstvo ne nastaje dekretima, niti preko noći. Ono je sustav organiziranja proizvodnje - umrežene u nacionalno gospodarstvo, a isto-

dobno i način života koji se reproducira. Ono može nastati radom nekoliko generacija koje su s imanjem čvrsto povezane. Najmanje liči na otvaranje kratkoročnih usluga i »kafića« (u kojima će raditi nekoliko neprijavljenih mladih konobara), s velikom i brzom zaradom, a potom slijedi zatvaranje i pokretanje nekoga novog posla s istim ciljem. Obiteljsko gospodarstvo nema cilj kratkoročne i brze zarade. To nije posao nego rad, a život od toga rada i sukladno tome radu jest način življenja. Postoje primjeri pokretanja poljoprivredne proizvodnje koju nazivamo obiteljsko gospodarstvo. No danas su to još uvijek individualni projekti i pokušaji koji se moraju potvrditi i u idućoj generaciji, a tek onda bismo ih nazvali obiteljska gospodarstva.

Izostale su i neke pretpostavke: primjerice, obilata podrška (barem početna) državnih instrumenata njegovu razvoju, a i institucionalni (financijski i stručni) oslonac. Banka kreditira manje rizične proizvodnje i one koje najbolje vraćaju kredite, što nije slučaj s poljoprivredom koja je rizična grana (prirodne pogodnosti, otkup proizvoda, itd).

5. Veliki kompleksi obradivog zemljišta »zasijani« su minama i još su nerazminirani, što znači da su neuporabivi za obradu ne samo danas nego, možda, za još koje desetljeće. Time su se smanjile obradive površine i dio nacionalnog resursa. Za mnoga gospodarstva kao i cijela sela to znači fizičko ograničenje egzistencijalnih uvjeta ruralnom stanovništvu - od povratka prognanika i izbjeglica, do organiziranja proizvodnje i općenito života u selu i poljoprivredi kao zanimanju.

6. Rat i posljedice rata promijenile su socijalnu strukturu seoskog stanovništva. Dio seoskog i poljoprivrednog stanovništva bio je pogođen ratom s teškim i često trajnim posljedicama. Posljedice rata jesu: uništena sredstva rada, mnogi seljani su nestali ili poginuli, prognani, mnogi su u desetogodišnjem razdoblju ostarjeli, mladi su u prognaničkim uvjetima u nekom gradu završili školu ili neku struku i teško se, bez društvene podrške, vraćaju na napuštena imanja. Prognanoj i izbjegloj djeci nova je socijalna sredina postala okvir socijalizacije, aspiracija i definiranja perspektiva; oni grade svoju budućnost izvan tradicionalnoga rodno-gnaništa.

Posebno je pitanje kako se snašlo radnoaktivno stanovništvo prognanika i izbjeglica u novim područjima (organiziranje proizvodnje, zapošljavanje, kulturna prilagodba i održanje vlastite tradicije, kulturni konflikti itd.). Kako žive i čime se bave seljani - razvojačeni branitelji?

7. Privredna struktura na koju se seljak nekoliko desetljeća bitno oslanjao, gotovo je nestala ili nije sposobna brzo se obnoviti, restrukturirati i prilagoditi novim uvjetima. To su poljoprivredni, poljoprivredno-industrijski kombinati, zadruge, koji su u socijalističkom razdoblju - poglavito nakon 60-ih godina - odigrali ključnu ulogu u ruralnim promjenama. Oni su bili nositelji modernizacije proizvodnje i života: upošljavali su dio viška seoske radne snage, davali su stručnu agrotehničku pomoć, dijelom su kreditirali proizvodnju i otkupljivali poljoprivredne proizvode itd. Predstavljali su i materijalnu potporu razvoju lokalnih naselja - od in-

frastrukture do kulturnih institucija. Kao gospodarska okosnica, njihova je funkcija nestala s njihovim propadanjem.

8. U tranzicijskom razdoblju, što zbog rata a što zbog drugih razloga, došlo je ne samo do materijalnoga (uništavanje proizvodnih pogona) nego i kulturnog razaranja sela: uništavanje materijalne kulturne baštine i dobara; potiskivanje prepoznatljive tradicijske kulture, nastanak novih kulturnih »mješavina« i pokušaja retradicionalizacije; komunikacije s gradom su oslabjele; obrazovanje je u nekim krajevima opterećeno međunacionalnim i vjerskim odnosima.

9. Posebno je istraživački zanimljivo, a i društveno važno, pitanje života mladih u selu - od obrazovanja, ponude radnih mjesta, bračnih ponuda, organizacije oblika zabave i razonode, održanje tradicije, sustava vrednota, međugeneracijskih odnosa itd. Može li se današnje stanje u odnosu na prethodno, socijalističko razdoblje, tumačiti kao nastavak započetih procesa promjena? Kako je i čime tranzicijsko razdoblje utjecalo na suvremenost života mladih u selu, te kakvi su utjecaji rata i njegovih posljedica na radne, profesionalne i kulturne perspektive mladih?

10. Pretvorba i privatizacija dosada su nanijeli veliku štetu ruralnom stanovništvu, a indirektno i gradskome. Posebice su oštećene dvije kategorije: bivše zemljišne zajednice (koje su u okviru društvenog vlasništva raspolagale dijelom naslijeđa tradicionalnih zemljišnih zajednica - šume, poljoprivredne površine, zgrade) i poljoprivredni proizvođači (kooperanti) koji su svojom proizvodnom suradnjom tijekom nekoliko desetljeća pridonosili razvoju poljoprivrednih zadruga ili kombinata, i koji su stvorili dio njihove imovine, a kroz to općenito i dio nacionalnog bogatstva.

Glede toga, zemljišnim se zajednicama moralo vratiti njihovo vlasništvo, da ga privatiziraju po svojim kriterijima, koje svaka takva lokalna zajednica znade. Mnoge od tih zemljišnih zajednica više ne postoje u obliku prije 1945. godine, ali postoji nasljeđivanje: seoska zajednica prije pretvorbe, te obitelji (živi pojedinci) kao njihovi nasljednici (pojedinci), koji su tvorili zemljišnu zajednicu prije nacionalizacije imovine. Oni bi se lako sporazumjeli o nasljednim pravima i rekonstruirali ih. Slično načelo važi i za drugi problem. Naime, u pretvorbi i privatizaciji zadruga i kombinata moralo se politički i zakonski omogućiti da vlasnički sudjeluju svi takvi akteri - poljoprivrednici (obitelji) i njihovi nasljednici.

11. Nezaobilazno je pitanje ruralnog okoliša. Kakve su se promjene dogodile u okolišu - pod utjecajem modernizacijskih tijekova u predmodernom društvu, socijalističkom razdoblju a posebice pod utjecajem tranzicijskih promjena, a kakve se promjene mogu očekivati - od zagađivanja, zaštite, do strukturnih promjena u prostoru. Riječ je o odnosu očekivanih socijalnih promjena i promjena u okolišu.

12. Treba spomenuti i činjenicu da je razoren jedan, za ruralni razvoj uspješan model, a to je »model mješovitosti«, a da neki novi, perspektivan model koji bi ga zamijenio, još nije uspostavljen. Tako je život u ruralnim prostorima nakon tranzicijskog desetljeća opet na početku, bez jasne dugoročne vizije - ne samo poljoprivredne proizvodnje, na što se najčešće svode današnja pitanja razvoja (sela i

poljoprivrede) nego i razvoja cijeloga ruralnog kompleksa, što uključuje ne samo gospodarsku nego i ekološku, socijalnu i kulturnu dimenziju.

13. Konačno, što se zbilo s ruralnim društvom i njegovim elementima kao što je, primjerice, solidarnost? Koliko je i u kojim oblicima proces individualizacije života zahvatio selo? Je li individualizacija posljedica općenito modernizacije života u Hrvatskoj ili su na nju utjecale i tranzicijske promjene - od sustava vrijednosti do ratnih posljedica?

Glede toga važna su općenito i socijalna pitanja. Primjerice, nove socijalne diferencijacije, život i perspektive ostarjelih, potreba za institucionalnim rješenjima u selu, kao što su domovi umirovljenika itd.

Za sustavno istraživanje tranzicijskih promjena i očekivanja ruralnog razvoja potrebno je od svih ovih (a i drugih) problema izdvojiti osnovne čimbenike socijalnih promjena i oblikovati ih kao dugoročiji istraživački, multidisciplinarni projekt.

Dušica Seferagić

Diskusija

U dosadašnjoj diskusiji odnosno u prezentacijama pojavio se, da se grublje izrazim, određeni latentni konflikt unutar razumijevanja pojma »decentralizacije« razvoja u prostoru, i to više na nivou operacionalizacije nego u samom pristupu. Na općoj razini većina sudionika se slaže da je vrijeme centralizacije prošlo i da razvoj prostora, napose sela, traži decentralizaciju razvojnih elemenata i poticaja.

»Decentralizacijska« varijanta pristupa (S. Šuvar, D. Seferagić, N. Lončar Butić, M. Župančić) oslanja se na racionalnost stupnja decentralizacije i smatra da je ona potrebna toliko koliko je moguća, odnosno smisljena i ostvariva te koliko garantira određenu ukupnost kvalitete življenja. To znači da je potrebno poticati onoliko centara razvoja koliko ga oni mogu nositi, na primjer, do razine općinskih centara ili nekih potencijalno razvojnih sela, a ne do razine svakoga zaseoka, patuljastog naselja ili evidentno nerazvojnog područja. Dakle, decentralizacija svakako da, ali ne nužno posvuda, ne nužno svih sadržaja i ne po svaku cijenu. Cilj takve decentralizacije bio bi omogućiti ljudima što kvalitetniji život, pa i nauštrb opstanaka nekih malih naselja i slike prostora u cjelini. Takav pristup obrće ulogu subjekta i objekta u odnosu. Nije prostor subjekt. Subjekt su ljudi koji u njemu žive, i on je u njihovoj funkciji a ne obrnuto. Racionalnost se odnosi i na cijenu razvoja; je li uistinu smisljeno uvoditi golemu i skupu urbanu infrastrukturu (plin, kanalizaciju, vodovod) u brojna malena naselja koja se mogu vrlo dobro poslužiti alter-

nativnim minisistemima ili individualnim sistemima (plinske boce, septičke jame, hidrofori), i je li moguće da svi građani plaćaju takav »luksuz« za sve, kada jedva plaćaju vlastite komunalne usluge? Je li smisleno izgraditi školu za »tri« učenika i jednoga učitelja kako bi se stanovnici i djeca zadržali u mjestu stanovanja, ili je bolje organizirati dobar prijevoz u maloveća naselja s boljim i kvalitetnijim školama? Ne bi li baš prvi pristup pojačao postojeću diskriminaciju i segregaciju, praktički prisilno vezujući ljude uz svoje malo naselje već u početku života i time im smanjio početne životne šanse. Ostati živjeti u selu i kvalitetno se školovati malo dalje nije ista stvar. Nije tako ni u velikom gradu gdje je izbor dozvoljen.

»Atomizacijski« pristup (autoričin izraz) ili »disperzivni« pristup (D. Seferagić, M. Štambuk, I. Cifrić) zalaže se za očuvanje svake kuće, svakoga čovjeka u selu, kako ono ne bi propalo; za to se zalaže čak i kada je to skupo i neracionalno. Bi li osnovna infrastruktura urbanog tipa uistinu zadržala u selu one ljude koji drugdje imaju veći izbor. Zacijelo neke bi zadržala, a većinu ipak ne bi. Ovakav, pomalo romantičarski pristup čini se da nema velikih šansi da se ostvari. Revitalizacija sela ovisi više o brojnim objektivnim i širedruštvenim faktorima negoli o željama istraživača. Nažalost, ne ovisi niti o željama samih stanovnika. U našim brojnim istraživanjima uzimali smo u obzir baš želje i potrebe stanovnika. Pritom se pokazala zanimljiva dvostrukost u odnosu prema decentralizaciji u razvoju prostora i njezinu efektu na život ljudi. Na razini svoga naselja, pa makako ono malo bilo, ljudi žele opremljenost urbanoga tipa (javni vodovod, kanalizaciju, plinifikaciju), a na individualnoj razini, posebno mlađi ali (ako govore o svojoj djeci a ne o sebi) onda i stariji, perspektivu vide u većim centrima, unatoč pretpostavljenoj opremljenosti koja, dakako, ne garantira cjelovit život i zadovoljenje svih potreba. Modernizacija i urbanizacija potreba ide daleko ispred stvarnog stanja i mogućnosti i pojedinaca i seljana i društva. Takvih koji bi ostali pod nekim osnovnim poboljšanim uvjetima je premalo da bi omogućili revitalizaciju sela ali ako se oni tako izjašnjavaju ili to čine onda im treba pomoći na sve moguće, već spomenute načine. Ljudski je resurs osnovica bez koje nema uspješne proruralne politike. I, kao što kaže Hodžić, selo mora postati mjestom izbora življenja a ne mjestom prisilnog ostanka.

Alija Hodžić

Diskusija

Rekao bih nešto, sasvim kratko, o onome o čemu su govorili Ivan Cifrić i Ivan Magdalenić, a što je u vezi s onim o čemu sam ja govorio. Također, sasvim kratko, o Magdalenićevoj opasci o tome kako bismo se u istraživanjima trebali baviti pitanjem »kako narod živi«, onako kako je to radio Bičanić. Odmah, u vezi s ovim: mislim da smo mi to istraživali, ali na drugačiji način od Bičanića. Znanost

se u Hrvatkoj, od vremena Bičanićevih istraživanja, znatno razvila, i institucionalno, i kadrovski, i metodološki. Razvile su se nove istraživačke metode i tehnike koje Bičanić u vrijeme svojih istraživanja nije ni mogao koristiti. Vrlo intezivna istraživačka djelatnost 70-ih i 80-ih godina u IDIS-u, u kojoj je sudjelovala i većina ovdje prisutnih istraživača, mislim da je bila i kvalitetna i da je dala dobre istraživačke rezultate.

A sada da se vratim na osnovna Cifrićeva i Magdalenićeva pitanja. Je li u okolnostima u kojima živimo uopće moguć izbor o kome sam ja govorio, pita Cifrić, te zašto idem u srednji vijek, pita Magdalenić. Mada izgleda da ta dva pitanja nisu u nekoj međusobnoj vezi, mislim da je njihovo spajanje u jednu cjelovitu analizu istraživački plodno. I to iz barem dva razloga: prvo, s obzirom da mi živimo u nekom prijelaznom periodu (makako taj prijelaz označavali), svakako je istraživački i zanimljivo i korisno upoznati se s nekim ranijim prijelaznim razdobljem, nekim prijelazom, kako bismo lakše i jasnije prepoznali pojave u vlastitom vremenu; drugo, iz te usporedbe jasnije uočavamo karakteristike modernosti koju živimo i koja je, barem se tako misli, u dubokoj i preobražavalačkoj krizi. Je li, dakle, moguć izbor o kome sam govorio, i zašto je u pokušaju da se odgovori na ovo pitanje bilo potrebno otići sve do srednjeg vijeka? Kratko: moderno je doba, pripremajući se na različite načine nekoliko stoljeća, donijelo radosnu vijest (recimo da bi to možda mogla biti godina 1776. kada je objavljeno *Bogatstvo naroda* Adama Smitha), a u toj vijesti se tvrdi da postoji samoregulirajući ekonomski sistem i da će najsretnije biti one zajednice koje će svoje oblikovanje prepustiti tom sistemu. To je zbilja bio radikalna odstupanja od dotadašnjim vrijednostima, vriednostima srednjovjekovlja. Ali, čim se krenulo tim putem, došlo je do sistematskih otpora načelu *laissez faire*, odmah se počelo s donošenjem novih, u osnovi zaštitnih zakona o radu, socijalnih zakona, zakona o zaštiti poljoprivrede i zemljišta, itd. O tome nas i temeljito i instruktivno upoznaje Karl Polany u *Velikoj preobrazbi* (Zagreb, 1999.). Pritom cijelo vrijeme imamo dva paralelna mehanizma: onaj koji nastupa s uvjerenjem da je samoregulirajući i onaj koji, znajući da je riječ o iluziji, osigurava opstanak zajednice i njezinu kakvu-takvu stabilnost. Mi se danas suočavamo s nečim sličnim, s onim što se naziva ekonomskim neoliberalizmom. Kada bismo se prepustili isključivo njegovim nazorima, onda bi svakako pitanje o mogućnosti izbora, koje Cifrić postavlja zajedno sa mnom, bilo iluzorno, jer iz te perspektive izbor zbilja ne bi bio moguć. Po analogiji, mada ona ne dopušta i zaključivanje, moglo bi se reći (a zato mi je i bio potreban izlet sve do srednjega vijeka) da ukoliko su izbori bili mogući i prije sto ili dvjesto godina, onda bi oni trebali, barem načelno, biti mogući i danas. Uz to valja dodati da je realnost izbora uvijek u vezi s onim objektivnim karakteristikama društva u kome se vrši izbor ili, podsjetimo se na ono što je Karl Marx u *Prilogu kritici političke ekonomije* napisao prije gotovo 150 godina, da čovječanstvo sebi postavlja samo one zadatke koje može riješiti. Može li George W. Bush reći, i držati se toga što kaže, da njega ne zanima nekakav ugovor iz Kyota? On to može reći, pa i nastojati se držati toga što kaže. Ali mora se formirati nešto i naspram toga, moraju se donositi socijalni i zaštitni zakoni, pa i zakoni o zaštiti prirode. Kažem moraju, jer radi se o zajedničkim rizicima, rizicima čitavog čovječanstva.

Još bih nešto rekao o dvije stvari o kojima je ranije bilo riječi. Prvo se odnosi na mješovitost, na važnost mješovitosti, o čemu je govorio Vlado Puljiz. Mislim da će mješovitost, s obzirom na prilike u kojima se nalazi Hrvatska, hrvatsko selo i hrvatska poljoprivreda, biti slijedećih nekoliko decenija glavni oblik organizacije poljoprivrede. Zemlja je, kao proizvodni resurs, najvećim svojim dijelom u rukama seoskog stanovništva, što ne znači da je za njih rad na zemlji i glavni izvor prihoda. Osnovna djelatnost najvećeg dijela seoskog stanovništva je nepoljoprivredna djelatnost. Mora postojati neki odnos između ovih dvaju resursa. Mješovitost izražava taj odnos. Hrvatska neće moći akumulirati sredstva iz drugih djelatnosti kako bi značajnije stimulirala razvoj jakih, tzv. vitalnih obiteljskih gospodarstava. Bit će vitalnih gospodarstava, ima ih i sada, ali ne i procesa njihova intenzivnog razvoja, jer se sporo formira vlastita akumulacija, a pomoć iz državih fondova bit će i dalje nedovoljna. Zato treba pokloniti pažnju, pa i onu zakonsku, mješovitosti. A tipova mješovitih domaćinstava doista ima vrlo različitih, kako smo i utvrdili u onom velikom istraživanju 70-ih godina, pa oni zaslužuju i različit zakonski tretman. Jer, jedno je mješovito domaćinstvo koje je značajan poljoprivredni proizvođač, koje se proizvodno širi i investira, a sasvim drugo ono mješovito domaćinstvo koje je to tek iz rekreativnih razloga.

Drugo što bih htio reći odnosi se na ekološki problem, na ono o čemu je govorio Cifrić. Lewis Mumford katkad prevrednovanjem uspijeva upozoriti na ono što nam je pred očima, a to jasno ne vidimo. Ekološki, kaže on na jednom mjestu u *Gradu u historiji* (Zagreb, 1968.), pojava zahodskih jama, kanalizacijskih mreža, odvođenje ljudskog izmeta u rijeke tek je prividan tehnološki napredak, a zapravo radi se o koraku unazad. Kada je grad i životinjski i ljudski izmet upotrebljavao za gnojenje okolnih polja, tada je - povećavajući plodnost zemljišta - nadoknađivao gubitak obradivog zemljišta. Kada je postojao neki zaokruženi sistem, kada se izmet nije bacao u rijeke već odnosio na obližnje polje, naša stvar je, ekološki gledano, na dobrom putu. Ali čim se taj krug kretanja u prirodi prekinuo, prikazujući se kao napredak, naša stvar je krenula u obrnutom smjeru. Ja nisam pesimist, ali čini mi se da valja voditi računa o onome o čemu je govorio Cifrić, o ruralnom metabolizmu.

Maja Štambuk

Diskusija

Reagirala bih na koncept radikalizacije u Cifrićevu izlaganju. Ja, naime, i dalje zastupam koncept revitalizacije sela u kojem se selo neće pojavljivati kao nekakav komplement, dodatak gradu, dakle kao prostor u koji će dolaziti umoran, gradski čovjek pod stresom, i zato bi selo trebalo podrediti potrebama gradskog stanovnika. Apsolutno mislim (a i zalažem se za to) da će selo zadržati svoje specifičnosti.

Inače nema smisla ni ovo što Alija kaže o izboru mjesta stanovanja. Ako će selo postati grad, onda je bespredmetno pričati o izboru. Selo će uvijek zadržati svoju specifičnost, naprosto zato što će uvijek zadržati poljoprivrednu proizvodnju, a vi znate da će poljoprivreda, kolikogod se industrijalizirala, modernizirala i sl., uvijek biti i određeni način života. Dakle, prelaziti će svoje »gospodarske granice« i ulaziti u socijalnu pa, ako hoćete, i duhovnu sferu. Gledajući samo nepoljoprivredni segment socijalne strukture sela, možemo očekivati nekakva ujednačenja između te i gradske nepoljoprivredne strukture.

Spomenut ću još jednu posebnost sela koja će ga također sačuvati »dručkijim« u odnosu na grad. Radi se o tome da će selo uvijek biti izvan (većine dominantnih) gradskih i kulturnih tendencija, i da će uvijek svoju kulturu temeljiti pretežito na nečem baštinjenome. Apsolutno se ne slažem s onim da će se selo i grad naći na jednoj fronti, a ruralni prostor na drugoj. Ne zastupam stajalište da treba sačuvati svako selo, jer mislim da je to nemoguće, ali se slažem da treba selo čuvati i očuvati. Selo i grad će se uvijek razlikovati i to je naša sreća. Selo ima svoj ruralni kulturni identitet, a taj nije gradski. Htjela sam podsjetiti da sam prije 10-ak godina predlagala, po uzoru na Francusku, da se osnuje udruga hrvatskih ruralista. Dakle, da se okupi skupina ljudi koja bi iz različitih struka promatrala selo, i koja bi imala zajedničku ideju o tome kako treba pristupati i čuvati ruralni prostor i reagirati na sve strategije, zakone, mjere, instrumente koji se posredno i neposredno tiču sela, izvangradskog prostora, ravnomjernosti prostornog razvitka itd. Možda je danas zrelije vrijeme za realizaciju te ideje.

Svetozar Livada
Zagreb, Hrvatska

Diskusija

Hvala vam što ste me, nakon više od 10 godina, pozvali na ovaj skup i što ste napravili golem posao koji će svakako biti kao rezultanta ili suma spoznaja, referentni okvir za svakog tko će se baviti istraživanjem. Međutim, ništa nije tako dobro a da ne bi moglo biti i bolje. Pretpostavljam da vi svi dobro znate da je problem tranzicije definiran s nekim paradigmatama, s nekim numeričkim vrijednostima. Naprimjer, Hrvatska je u demografsku tranziciju zakoračila već 30-ih godina, jer su se demografske stope mogle usporediti s nekim razvijenijim zemljama Europe. U industrijski proces tranzicije ona je stupila mnogo ranije nego što se to u ovo posljednje razdoblje analizira. Zaista mi je žao da niste neke od tih komponenti inkorporirali u analizu. To je penetracija političkog života u ruralni razvoj, koji je bio ogroman. Navest ću primjer: u socijalističkom razdoblju izvršeno je negdje oko 7 teritorijalno-političkih podjela prostora, od čega 17 reformi gradova. To je izrazito utjecalo na cjelokupnu tektoniku društvenog prostora. U ovom raz-

doblju stvorena je država koja se kompletno okrenula protiv društva: imate neke prostore koji su u ime ili za interese države potpuno devastirani. To se čak zove »novooslobodeni prostor«, »oslobodeni« uglavnom od ljudi. Nedavno sam imao priliku vidjeti tzv. *visibility* plan prostora između Kupe, Korane i Une, koji se predviđa za prenamjenu, jer je to najniže naseljeni prostor u Europi. Neki areali imaju naseljenost ispod 8 stanovnika, od toga su 7 vojnici i policajci. Tu je apsolutno virana sva pedologija, petrografija, klimatski uvjeti, čak tzv. mikroklimati, da se točno vidi da je to pogodno za odlaganje europskoga otpada. O tom se radi. A veliki, nenaseljeni prostor, vrlo je pogodan za velike aviopoligone. Pošto mi već dugo imamo historijski neodgovornu elitu vlasti, koja ništa ne zna, možda i ovaj primjer to potvrđuje. Da li je na ovaj skup došao netko iz Ministarstva poljoprivrede, imate li ovdje agronome, veterinare, šumare, ekonomiste? A svi naši resursi i bogatsvo ove zemlje u ruralnim su prostorima. Normalno bi bilo da su ti ljudi zainteresirani za ono što se dogodilo i što se zbiva, te kakve su perspektive ovoga prostora. I ta komponenta nije, po meni, dobro sagledana, a to i opet govori da politika nema nikakvog interesa za ovakve spoznaje. Naša ruralna distanca je gotovo nula, najveća je u člana Kraljevske akademije zajednice u Velikoj Britaniji: oni su se stoljećima odmakli od ruralnog posjeda.

Još o jednom aspektu za koji mislim da je ovdje zanemaren, a to je problem globalizacije. To je toliko značajan problem čije posljedice Hrvatska već uvelike osjeća, a u skoro će vrijeme, kada to bude i formalizirano, osjećati u još ubrzanijem obliku. Naša je zadaća da znanstveno ukazujemo na sve implikacije toga procesa. Selu se može pristupiti samo interdisciplinarno. Ovako segmentarno, kao što je sudbina u našim prostorima, nema nikakvih značajnih društvenih posljedica.

Nedavno sam imao priliku da prisustvujem jednom međunarodnom skupu na kojem je razmatran problem sudbine ruralnih prostora pod utjecajem globalizacije. Znajući za to predavanje, bio sam pozvan da napravim kratak uvodni tekst koji bi bio poticajan za raspravu o razmatranim problemima. Predočit ću vam taj rezime.

»Akcelerativna globalizacija sve više ukazuje na neizvjesnost, nego na izvjesnost budućnosti ruralnih prostora, posebno naših, ali i drugih perifernih društava. Teoretičari globalizma sve više s opravdanjem postavljaju antropološki skeptična pitanja o 'endizmu', 'kraju historije', 'sukobu civilizacija', 'kraju seljaštva' itd.

Budućnost ruralnih prostora kauzalno je povezana uz razvoj naše, ili naših civilizacija. Podvlačim, nema razvoja urbanizacije i gradova bez razvoja njihovih zaleđa - ruralnih prostora. Jer ruralni prostori nisu nezavisna varijabla, bez obzira na veličinu i značenje. Naprotiv! Ako metropolizacija tendira prema megalopolisu, a ovaj prema nekropolisu, kakva je onda sudbina zavisnoga ruralnog prostora?

Nezaustavljiva globalizacija, kako se naslućuje iz implikacija koje je prate, nosi u sebi sablažnjujuće 'malformacije': dezertaciju, deforestaciju, zagrijavanje atmosfere, izmjenu klimata, širenje 'staklenika', nestašicu i zagađivanje pitke vode, poluciju i kontaminaciju, kisele kiše, poplave, suše, pandemične gladi, izumiranje vrsta, pandemične bolesti (viroze, sida, narkomanija), ratove, terorizam i ostale

sociopatološke civilizacijske fenomene. Sve je to jako prisutno kod nas, a posebno u novije vrijeme sve više u selu.

Globalizacijom, ruralni prostori vlasnički i upotrebno pretvaraju se od općeg dobra u 'poligone' multinacionalnih kompanija, unifikacijom proizvodnje i genetskom manipulacijom hrane. Tome se podešava izgradnja velikih sistema i vojnih poligona, radi efikasne eksploatacije resursa, do raubovanja. Time renta i promet nekretninama mundijalno dobivaju posebnu ulogu u prenamjeni prostora. 'Naš susjed Japanac'!

Tržište i novac nemaju dušu, moral i milost, što se osobito ogleda u civilizacijskim tendencijama odnosa energije i entropije.

Naglašavam da desetak zemalja posjeduje arsenale oružja za uništenje života na zemljinoj kugli. Vijetnamski rat, među inim, mijenjao je pejzaž. Zaljevski rat spaljavao je zemlju i zagađivao more. Nišandžije preko tisuću kratera na Fruškoj gori za taj toponim nisu nikad ni čuli, a nisu ga vidjeli ni u snu! 'Rat zvijezda' počiva na 'pametnim bombama-raketama', valjda za 'lude ljudske glave' i još 'lude antropogene sadržaje'!

'Svijetom nered vlada'! Do globalnog kaosa nije ni pola koraka. Dakle, kao od drame do tragedije.

Globalizacijom civilizacije, gledajući antropološki, sudbina ruralnih prostora nalazi se na raskrižju (bez)smisla.

Naša je zadaća da znanstveno ukazujemo na sve implikacije globalizacije na ruralne prostore, tu i sada, ovdje i tamo. Nikada selo i ruralni prostori, kao kulturno-historijske kategorije, nisu bili u većoj ambivalenciji do ovoga vremena pretvaranja civilizacije u 'globalno selo'. I selo dodaje godine životu, ali ne i život godinama, jer ono živi i hrani se abiotički.«

Nataša Lončar Butić
Zagreb, Hrvatska

Diskusija

Upozorenja znanstvenika i stručnjaka koji se bave selom i ruralnim prostorom o depopulaciji, odumiranju, iscrpljenosti, degradaciji i sl. velikog broja seoskih naselja u Hrvatskoj, imaju već prizvuk alarmantnosti. Niz vrijednih i zanimljivih prijedloga o tome kako zaustaviti negativne procese, stabilizirati i revitalizirati sela i zaštititi vrijednosti ruralnog prostora, te zalaganja za očuvanje sela, bez konkretizacije i operacionalizacije u praksi ostaju tek lijepe želje.

U procesu prostornog planiranja i prostornim planovima u kojima se cjelovito i kompleksno sagledava stanje u prostoru i usmjerava razvoj i zaštita prostora, srećemo se s problemom kako u konkretnoj prostornoj i problemskoj dimenziji ne samo primijeniti znanstvene spoznaje nego i predložiti rješenja i mjere koje će biti prihvatljive, racionalne i ostvarive u pojedinim lokalnim zajednicama. Na terenu nailazimo na područja (na pr., područje Kalnika u Koprivničko-križevačkoj te Gorskog kotara u Primorsko-goranskoj županiji koja smo istraživali, a takvih područja ima po cijeloj Hrvatskoj, pa i dvadesetak kilometara od Zagreba - poput Žumberka) u kojima je dio sela već odumro, dio patuljastih naselja je senilizirano i feminizirano (i s manje su od desetak domaćinstava), s lošim cestama, dijelom neasfaltiranim, bez ikakve komunalne i institucijske opreme, a dio naselja su stagnirajuća.

U takvoj situaciji smatramo da je za buduća planiranja bolji diferencirani pristup koji će procijeniti i reći da će dio sela zaista odumrijeti, jer nemaju nikakvih razvojnih šansi, i da je to bolje negoli nerealno planirati njihov ostanak i ulaganje u skupu infrastrukturnu i društvenu opremu, što se ionako neće realizirati. Potrebno je prepoznati i podržavati razvojna naselja i omogućiti im da razviju sve što potencijalno imaju (poljoprivredu, male pogone, turizam, društvene institucije i sl.). Ona bi, kao razvojna žarišta, potaknula svoju okolinu i dio stagnirajućih naselja, koja bi trebalo raznim mjerama stabilizirati i pokrenuti. To znači da je na određenim područjima potrebno predvidjeti restrukturiranje mreže naselja. Bez obzira koliko prostorni planovi bili rađeni na znanstveno-stručnim osnovama, oni sami za sebe, sa svojim prostornim instrumentima, nisu dovoljna garancija da će se postavljeni ciljevi razvoja i ostvariti. Odgovarajuća i jasna pravna regulativa, zakoni i propisi (koji su danas vrlo brojni i često neusklađeni) na svim su razinama nužni za provedbu planskih ciljeva.

Međutim, o određenom obliku razvoja nužna je i politička volja i odluka od državne do lokalne razine. Odluke u društveno-ekonomskoj sferi mogu značajnije i dugoročnije imati pozitivne ili negativne posljedice, od samih ciljeva prostornog razvoja. Na primjer, odluka da se u ime racionalizacije školstva ukinu male seoske »nerentabilne« škole više će djelovati na razvoj seoskih naselja od bilo kojeg prostornog plana. Ili sistem magistralnih prometnica, energetskih objekata, vodoprivrednih objekata, sistem poreza, itd. Prostorni se razvoj u krajnjoj liniji zasniva na prepoznavanju ciljeva društveno-ekonomskog razvoja. Ukoliko oni nisu jasno definirani i javno prihvaćeni, ne mogu se »nadoknaditi« samo ciljevima prostornog razvoja, makoliko ovi bili poželjni i napredni.

Zrnka Novak
Zagreb, Hrvatska

Diskusija

Novinarka sam i dolazim iz nevladine organizacije koja se bavi povratkom izbjeglica. Htjela sam vas upozoriti na područja o kojima ovdje nije bilo dovoljno riječi, a to su područja pod tzv. državnom skrbi, tj. uža područja razorena ratom - Banija, Kordun i Lika. Pritom ne bih govorila o istočnoj Slavoniji, jer imam manje iskustva iz toga dijela, odnosno to je sasvim drugačiji problem. Naime, u području Banije, Korduna i Like nisu završene demografske promjene na kraju rata, već se zbivaju još uvijek. Radili smo na jednom makroprojektu revitalizacije na tom području koji, doduše, nije dobio potporu i u kojem je nekoliko vas trebalo sudjelovati. Međutim mi nismo odustali od tog projekta i mislim da ćemo ga iduće godine ponoviti i dobiti podršku.

Htjela sam upozoriti da se na tom području susrećemo s tri etničke grupe: domicilnim Hrvatima, domicilnim Srbima, povratnicima i doseljenicima. Dio Hrvata je ostao, dio se vratio, a većina ih se integrirala u gradove u koje su odselili. Proces migracija Hrvata čini se završenim. Kod domicilnih Srba proces migracija traje još uvijek, što znači da se jedan dio Srba vraća u Hrvatsku da bi stekao pravo na svoju imovinu, proda je i vrati se u Jugoslaviju, Bosnu ili treće zemlje. Socijalno najtežu kategoriju čine doseljenici, pretežno Hrvati iz Bosne, koji doslovno gladuju jer nemaju niti posjeda niti je država razriješila problem njihova posjeda. A tamo su ušli u srpske kuće i imaju okućnicu, sve ponašanje ovisi o njihovim osobnim navikama: neki održavaju okućnice pa se prihodom s njih barem prehrane, dok oni koji gladuju, čekaju pomoć od države i faktički žive od te pomoći. U toj kategoriji doseljenika i dalje traje iseljavanje u treće zemlje.

Obrada podataka, dobivenih zadnjim popisom stanovništva, još nije završena, a nisu poznati i konačni rezultati migracija koje je proizveo rat na ovom području. Netko je ovdje spomenuo da je hrvatsko selo praktički bilo na pragu pozitivne demokratske tranzicije 90-ih godina i da je ovih 10 godina učinjen korak natrag. Naša iskustva to potvrđuju i na ovom području o kojem govorim. Na primjer, Mešna industrija »Gavrilović« kooperirala je sa 6.500 domaćinstava i neki su seljaci imali od 200 do 700 tovljenika samo u jednom turnusu. A danas se jedva prehranjuju, i to je samo proizvodnja za vlastite potrebe. Pritom »Gavrilović« u Petrinji praktički uvozi hranu i ne obnavlja proizvodnju, mada domaćinski objekti u Petrinji nisu stradali. Nešto je pokušala »Veterinarija«, ali to je simbolična vrijednost onoga što je pokrenuto.

Dakle, u multidisciplinarnom istraživanju naše ruralne situacije javlja se jedan drugi problem, a to je da će na cijelom tom području agropравници, ako postoji ta kategorija, imati velik problem u narednih desetak godina, isti onaj koji postoji na otocima, a to je da postoji velik broj napuštenih imanja, postoji imovina koja nikome ne pripada, i koja se nikome i ne dodjeljuje, niti država s njom nešto planira. U našem makroprojektu naznačili smo taj problem eda bi se

vidjelo u kojem se smislu, recimo, proces udruživanja i okrupnjavanja posjeda može vršiti na pravnoj osnovi ako je njegov vlasnik u izbjeglištvu. Zanima nas kako on ostvaruje prava na bazi imovine, bez obzira što još uvijek odsutan, tj. nije prisutan na svom imanju.

Eto, to su neki problemi na koje sam željela upozoriti i mislim da bi u svakom slučaju ta područja trebalo temeljito istražiti sada, nakon što prvi podaci popisa stanovništva budu objavljeni. Po našem saznanju na tom području boravi 140.000 bosanskih Hrvata, a za srpske je povratnike nemoguće utvrditi broj. Naime, razlikuje se broj onih koji su se trajno vratili i onih koji čekaju povrat imovine, eda bi se ponovno iselili. Računamo da je to skupina od 60.000 do 100.000 ljudi.

Jasenska Kranjčević

Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, Zagreb, Hrvatska

Diskusija

Činjenica je da su se sociogospodarsko-kulturne prilike u selu i ruralnom prostoru promijenile i da sela i ruralni prostor traže nov pristup u planiranju razvitka. Pretpostavka je da će u društvu, prelaskom u informatičko razdoblje (društvo), sve više jačati svijest o zaštiti okoliša, o važnosti ruralnog prostora, pa će sve više jačati i potreba za održivim razvitkom. Stoga je i pretpostavka da će se razvitak ruralnog prostora u narednih deset godina bazirati, između ostalog, na očuvanju tradicijskog naslijeđa i zaštiti okoliša.

Na europskoj razini, prvu veću akciju vezanu uz selo organiziralo je Vijeće Europe sredinom 80-ih godina, pod nazivom *Kampanja za obnovu sela*. Tom su prilikom diljem Europe održani tematski sastanci, okrugli stolovi, donesene preporuke, izdane su brojne i razne publikacije itd. Skoro desetljeće kasnije, tj. 1996. godine, Vijeće Europe usvaja *Povelju za ruralni prostor*. Svoju orijentaciju prema ruralnom prostoru Europska unija odredila je svojim ciljevima. Od pet primarnih ciljeva, cilj broj 5 odnosi se na ubrzavanje prilagodbe poljoprivrednih struktura (cilj 5a), te promicanje razvoja ruralnih područja (cilj 5b). Da se posvećuje velika pažnja selu i ruralnom prostoru, pokazuje činjenica što je najveći dio proračuna EU izdvojen za agronomiju, što uključuje i akcije za planirani razvitak ruralnog prostora. U Corku (Irska) donesena je deklaracija pod nazivom *Životni ruralni prostor*.

Treba istaknuti i aktivnosti UN-a vezane za ruralni prostor. Tako je u organizaciji UN, u Riju de Janeiru 1992. godine, usvojena *Agenda 21*, gdje je prvi put na svjetskoj razini usvojena deklaracija vezana uz održivi razvitak, u kojoj je velika važnost dana ruralnom prostoru. Također valja naglasiti deklaraciju o naseljima iz Istantbula 1996. godine (Habitat), te svakako deklaraciju pod nazivom *Rural 21* iz Potsdama 2000. godine.

Kako takve velike akcije traže aktivnost svih društvenih grupa, tako se i nevladine udruge aktivno uključuju u aktivnosti vezane uz ruralni razvitak. Pritom se ističe nevladina udruga ECOVAST (Europsko vijeće za sela i male gradove, koje ima savjetodavnu ulogu u Vijeću Europe), koja je donijela *Strategiju za ruralni prostor* 1991. godine, revidiranu 1994. godine. Upravo zbog svih donesenih deklaracija i drugih dokumenata nije na odmet zapitati se koje su uopće perspektive ruralnog prostora? Jer brojne bolesti (poput BSE-krize, slinavke i drugih mogućih bolesti koje mogu izazvati glad stanovništva itd.) mogu izazvati velike društvene krize. Tako je EU izradila nekoliko scenarija za budućnost ruralnog prostora (na pr., smanjenje transporta zbog upotrebe informatičke opreme, porast cijena benzina, jer CO₂ stvara veliko zagađenje itd.).

Antun Petak

Diskusija

Budući da je američka znanstvena i tehnološka politika sektorski organizirana, analizirajući organizaciju, zatim definiranje i provedbu politike agrara u najširem smislu riječi, koja u Americi uključuje čitav *agrobusiness*, Diana Craine je na osnovi analize provedenih istraživanja ustvrdila da je najproduktivniju politiku prema *agrobusinessu* Amerika imala u doba kada su taj sektor vodili ruralni sociolozi. Ja sam se, poslije toga, stvarno zaintrigirao za to i naručio bibliografske jedinice na koje se Diana Craine poziva. To su bila *survey research* na reprezentivnom uzorku, ali i ekonometrijalne analize utjecaja tih mjera na ukupan volumen proizvodnje.

Alija Hodžić

Diskusija

Osvrnut ću se na dvije stvari. Jedna je ona koju je spomenuo Vlado Puljiz, a odnosi se na važnost »mješovitosti«. S obzirom na prilike u kojima se nalazi Hrvatska, hrvatsko selo i hrvatska poljoprivreda, mislim da će *mješovitost* idućih decenija biti glavni oblik poljoprivrede u selu. To ne znači da će ona biti izvor života u selu, ali će biti glavni oblik života. Hrvatska neće moći akumulirati tolika sredstva iz drugih djelatnosti da bi iz njih mogla financirati grandiozne promjene u samom selu, gdje bi se onda formirala jaka vitalna gospodarstva. Njih će biti, ali će

se ona razvijati sporo, jer neće biti velikih fondova. Dakle, bit će različitih mješovitih gospodarstava (kako smo to utvrdili već 70-ih godina 20. stoljeća) - od vrlo jakih poljoprivrednih proizvođača, do onih koja su mješovita iz rekreativnih razloga - dakle, bit će vrlo šarolika grupa mješovitih gospodarstava.

Drugi problem je ekološki. L. Mumford je pesimist, a opisuje probleme kad je sve krenulo naopako. On spominje četiri pojma: grad - fekalije - polje - kanalizacija. Kada je grad upotrebljavao fekalije za gnojenje polja, sve je još uvijek bio na pravom putu. No kada je uvedena kanalizacija, tada se prekinuo prirodni krug. Treba voditi računa o »ruralnom metabolizmu«, na što je upozorio i Cifrić.

Ivan Magdalenić

Diskusija

Imam samo jedno pitanje u vezi s »mješovitošću«. Što onda ako su oba partnera nepoljoprivrednog zanimanja, na pr. muškarac kovač, a žena krojačica i sl., je li to bitna razlika za bavljenje poljoprivredom, tj. koji su to prijelazni oblici. Neki misle da je razlika bitna, no o tome valja razmisliti.

Svetozar Livada

Diskusija

Ruralni sociolog je jedini praktični sociolog. Imajte to na umu i pročitajte ponovo knjigu *Zanat sociologa* Rudija Supeka. Čovjek nije rođen da vlada ljudima nego stvarima i procesima, i zato se školuje. A pogledajte tko svijetom vlada? Mediokriteti! Našem mediokritetstvu tu nema presedana i uzora. Zato je vrlo važno da se referirate na zakonodavnu praksu koja određuje sudbinu života i smrti posjednika i korisnika prostornih resursa. Koliko je analiziranje zakonodavne prakse u nas sociologa važno i značajno pokazat ću vam na primjeru. Pri organizaciji FAO-a radio je čuveni francuski agrarni sociolog Sepe, koji je vodio tim antivladinih institucija. Sepe je vladao tako da je uz ministarstvo imao i antiministarstvo u koje mu je istraživao sociologijski društveno relevantne pojave. Drugi primjer. Hrvatska je vlada donijela akt o nacionalizaciji Krajine. Ja sam, obilazeći brojna zajednička »izletišta«, kolektivne smještaje posvuda, po Republici Srpskoj, došao do 1.000 adresa posjednika vlasništva koji žive u inozemstvu. Napisao sam

cirkularno pismo, u smislu da im je država oduzela alikvotan dio, pošto u nas nisu provedene ostavinske rasprave. I dođem kod norveškog legata u Ambasadi, i predložim mu da pošto imam tih 1.000 pisama, na njih bi valjalo reagirati. On me zamoli da mu cirkularno pismo prevedem na engleski, pa će ga on poslati širom svijeta. Kada je našoj Vladi stiglo oko 250 intervencija iz raznih ambasada, da je Vlada napala državljane, mi smo onda radili elaborat u nevladinim organizacijama kako bi se suspendirao takav akt nacionalizacije cijeloga jednog područja. Pritom sam pregledao i druge akte, na pr. Šeksove, kao »oca hrvatskog zakonodavstva«, te na osnovi 26 tzv. »organskih zakonskih normi« utvrdio da su oni u protu-rječnosti s Ustavom i drugim normama. Stoga treba, prvo, analizirati naše zakonodavstvo. Ono nema mogućnost primjene u praksi, jer se prepisuje iz drugih zakonodavstava koja ne odgovaraju našem stupnju razvoja i našoj tradiciji. Drugo, ti zakonski akti nisu međusobno usuglašeni i s ustavnim normama. Zato savjetujem da se prihvati Defilippisova ideja, posebno kad govori o našem općem dobru - tj. zemljištu, gdje još uvijek vladaju nesređeni odnosi, te da se upozori adekvatno ministarstvo na sve učinjene propuste u agrarnom ruralnom prostoru.

Dušica Seferagić

Završna riječ

Premda je nama prostor i selo predmet istraživanja a pojedini primjeri zanimljiva podloga za upotrebu kvalitativnih metoda, interes treba obrnuti na način da cilj naših istraživanja bude podloga za pomoć selu i kreiranju proruralne politike. Stoga je veoma korisno što su se za ovim Stolom našli ljudi različitog obrazovanja, od sociologa koji vole uopćavati, prostornih planera koji vole crtati do službenika koji vole donositi akte, da bismo se bolje razumjeli i približili u zajedničkom radu na istom cilju. Naravno i ovaj put bez prisustva dvaju glavnih aktera; seljana o kojima se radi i političara koji o njima odlučuju. Hvala vam još jedanput svima što ste bili kod nas i doprinijeli diskusiji. Nadam se da će ova diskusija izaći u jednom od narednih brojeva časopisa *Sociologije sela*. Vidimo se opet!

Round-table *The village in transition*
Institute for Social Research of Zagreb, April 19th, 2001

Summary

The round-table *The village in transition* was held on April 19th 2001, organized by the Institute of Social Research Zagreb. The team members are financed by the Ministry of Science and Technology of the Republic of Croatia through the project *The village in transition: possibilities of developing rural areas*, which is part of a continuous program of reasearch into *Social changes and the development of Croatia*. The basis of discussion was a thematic double issue journal *Sociologija sela (Rural Sociology)* 1-2 (147-148) / 2000. *The Croatian village in transition*, i.e. a collection of articles by the said research team. Round-table participants were mainly sociologists, but also representatives of other professions: from sciences, politics, planning and practice. Introductory presentations were given by Milan Župančić and Alija Hodžić. »Invited participants« were Maja Štambuk, Vlado Puljiz, Stipe Šuvar, Željko Mataga, Josip Defilippis and Ivan Cifrić. Other speakers were Ivan Magdalenić, Antun Petak, Dušica Seferagić, Svetozar Livada, Nataša Lončar Butić, Zrnka Novak and Jasenka Kranjčević.

In the introductory article *Village modernization* Milan Župančić outlines the essential modernizing processes of the last fifty years and speaks of the transitional perspectives for the Croatian village. He analyses the process of deagrarization (rural disintegration), supported by the socialist politics towards industrialization and urbanization as aims of modernising the society. Effects on the village are mostly negative: depopulation, exodus, ruralisation of the village, and its degradation. *The strategy of space planning in Croatia* (1997) aims towards a balanced development of a network of settlements and towards polycentricity, but without adequate implementation mechanisms.

In his article *The village as a choice?* Alija Hodžić questions whether the village can be a choice rather than coercion. According to the author the answer can be found in historical analysis of the development of society and the position of the village in it, beginning from the Middle Ages. The village and the peasantry begin with the wider society, i.e. the global community. The traditional, relative autonomy of the village recedes (withdraws) before a modern society that establishes manifold supremacy over the village. Through the changes in values and the emphasis on work, diligence, productivity, duty, and by way of social regulation from above, the village of necessity enters the system and becomes subordinated.

Modernisation in Croatia occurs rather late, but also quickly, in a short period of socialism. The village furnishes resources for the town and society, and it loses its composition. The recomposition of the village is at the very beginning. A positive aspect of globalisation is the reduction in tensions and differences between village and town, while with the increase of communication density, there also grows the possibility for the village to become a matter of choice. For the present, it is only a possibility.

In her article *Why are we where we're at?* Maja Štambuk explains, through a historical perspective, the reasons why the Croatian village found itself in the inferior position in relation to total modernising processes in society and in towns in particular. It all stems from its position of the »periphery of periphery« (Austro-Hungary), when the Monarchy dictated the manner and pace of village modernization in Croatia, according to its own needs. The slow and late modernization in its incomplete form thus marked the Croatian village. Until the 1920's the village is in the stage of composition, which is then followed by processes of urbanisation, industrialisation, and changes in the social and political organization. The village is ruralised as a result of government politics relating to the type of development of society in which the village loses importance. The recomposition stage of the village that has begun essentially requires rurally oriented politics, which is absent as the author critically explains. Political and administrative decentralisation has encompassed the whole area, but is not being implemented, so that the village is burdened with great problems. It is not able to solve them on its own nor with the assistance of current politics.

Vlado Puljiz in his article *The short 20th century into village* speaks of several modernizations of Croatia. In the 20th century the peasantry underwent turbulent changes; it became politically aware in the period between the two wars, serviced the town and industry in socialism, but towards the end developed in the direction of enterprise, farming agriculture (larger holdings), and urbanisation of the village. In the last decade, the village regressed through the foundering of big socialist enterprises, the rise of inequality and competition of foreign markets. However, according to V. Puljiz, the village still has some objective advantages and has chances to develop.

Stipe Šuvar speaks in favour of types of settlement as an instrument of space planning, and for defining minimal criteria for urbanising undeveloped areas.

Željko Mataga analyses agrarian structure in the last decade and maintains that it was well prepared for transition, since private rural property was retained, there emerged a certain number of vital rural estates and because cooperatives and enterprises functioned well, maintaining variety. The processes of transformation destroyed initial advantages and returned the village to the beginning. Mataga speaks in favour of aims of positive agrarian politics, emphasizing the importance of economic, social, and ecological components, the regional approach, integrated multidisciplinary approach and reestablishment of cooperatives.

Josip Defilippis criticizes village research policy in Croatia and proposes the undertaking of one major scientific research project. He analyses state documents (*The Agriculture Law, The Strategy of Development of Agriculture*) and critically views declaratory interest in the village and also the lack of practical solutions.

Ivan Cifrić in his article *The approaches to village research* speaks about three themes: some assumptions for discussing »the village in transition«, the dominant approaches in research, and certain topics of scientific and social significance. He maintains that it is important to define the approach, content and methodology of research, to replace paradigm of growth with that of sustainable development and to study »the ecological complex« and »rural metabolism«.

Many identical and other topics were discussed after major presentations: business orientation of the population (Ivan Magdalenić), the village youth (Antun Petak), educating the young »for the village« (I. Magdalenić, A. Petak), the future of the country population in

view of negative changes (Ivan Cifrić), how people live (Svetozar Livada, Alija Hodžić), the effect of war on the village (I. Cifrić, S. Livada, Zrnka Novak), the influence of globalization on the village (S. Livada, A. Hodžić), the concept of space decentralisation and settlement networks (Dušica Seferagić, Nataša Lončar Butić, Milan Župančić, A. Hodžić, Maja Štambuk, Stipe Šuvar), the significance of diversity for the recomposition of the village (Vlado Puljiz, A. Hodžić, M. Štambuk), changes due to transition (all speakers), the relationship of science, planning and implementation (N. Lončar Butić, Jasenka Kranjčević), a survey of some European institutions and their declarations, charters, and plans for the European village (J. Kranjčević).

Although, at first impression, the presentations seemed different and discussions varied, they had this in common: only a historical approach can explain changes; sharp criticism of socialist and transition politics regarding the village; negative evaluation of the position of the village today but also searching for some »optimistic« indicators of possibilities of development, suggestions for rurally oriented politics, its implementation and application. It is also important not to imitate, but learn from foreign countries and from European documents about the development of villages. We recommend the conclusions of this round-table *The village in transition* to all decision makers!

Key words: modernisation, rural oriented politics, recomposition, village transition, scientific research

La table ronde *Le village en transition*

Institute des Recherches sociales à Zagreb, le 19 Avril, 2001.

Résumé

La table ronde *Le Village en transition* a eu lieu le 19 Avril, 2001 à Zagreb, dans l'organisation de l'Institut des Recherches sociales à Zagreb. Les membres - collaborateurs sont financés par le Ministère des Sciences et de Technologie de la République de la Croatie pour leur projet *Le Village en transition: les possibilités pour développer des régions rurales*, qui constitue, en effet, une partie du programme continu de recherche sur *Les changements sociaux et le développement de la Croatie*. La discussion centrée sur le thème *Le village croate en transition*, une collection d'articles des collaborateurs mentionnés, parue dans le double numéro thématique de la revue «Sociologija sela» (Sociologie rurale) 1-2 (147-148)/2000. Les sociologues constituaient la plupart des participants, mais les autres professions étaient aussi bien représentées: les sciences, la politique, l'urbanisme et la pratique. Milan Župančić et Alija Hodžić ont présentés leur exposé d'introduction. «Les participants invités» étaient Maja Štambuk, Vlado Puljiz, Stipe Šuvar, Željko Mataga, Josip Deflippis, et Ivan Cifrić. Les autres interlocuteurs étaient Ivan Magdalenić, Antun Petak, Dušica Seferagić, Svetozar Livada, Nataša Lončar Butić, Zrnka Novak et Jasenka Kranjčević.

Dans son exposé d'introduction *La modernisation du village* Milan Župančić parle des processus essentiels de modernisation, au cours des derniers cinquante ans, et des perspectives pour la transition du village croate. Župančić analyse le processus de la décomposition du village, soutenu par la politique du socialisme pour industrialiser et urbaniser, ce qui représente les buts de la modernisation de la société. Les effets sur le village sont en général négatifs: la dépopulation, l'exodus, ruralisation du village, sa dégradation. *La Stratégie d'aménagement d'espace de la Croatie* de 1997 s'adresse vers un développement équilibré des réseaux d'établissement et de la multiplication des centres, mais sans offrir d'efficaces mécanismes d'exécution.

Dans son article *Le village comme choix (?)* Alija Hodžić questionne si vivre au village peut devenir plus un choix que la contrainte. Selon l'auteur, on trouve la réponse dans l'analyse historique du développement de la société et de la position du village dans la même société depuis le Moyen Âge. On réalise que le village et la paysannerie commencent avec une plus large communauté, c'est à dire la communauté globale. La relative autonomie traditionnelle du village recule devant la société moderne qui établit la suprématie sur le village. Avec le changement de valeurs et l'accent sur le travail, la diligence, la productivité et le devoir et par régulation sociale d'en haut, le village pénètre le système et devient subordonné.

La modernisation en Croatie arrive assez tard, mais aussi rapidement, dans la brève période du socialisme. Le village devient l'origine des ressources pour la ville et la société, perd sa complexité et la nouvelle réstructuration (récomposition) est à son commencement. Le résultat positif de l'effet de la globalisation est la réduction des tensions et des différences

entre le village et la ville, tandis qu'avec l'augmentation de densité de communications augmente aussi la possibilité du village devenant le choix. Rien qu'une possibilité, pour le présent.

Dans son article *Pourquoi sommes-nous où nous sommes?* Maja Štambuk explique, à travers la perspective de l'histoire, les raisons pourquoi le village croate est dans une position inférieure en comparaison avec le processus total de modernisation dans la société et dans les villes en particulier. La cause se trouve dans sa position de «la périphérie de la périphérie» (l'empire d'Autriche-Hongrie), quand l'empire (la monarchie) dictait la manière et le pas de la modernisation du village en Croatie, selon ses propres besoins. Cette modernisation lente et retardée, dans sa forme incomplète marquait le village croate. Jusqu'à les années 1920, le village est en état de composition, suivi des processus d'urbanisation, industrialisation et des changements dans l'organisation sociale et politique. Le village devient plus ruralisé, le résultat de la politique officielle, liée au type du développement où le village perd son importance. Dans la première étape de la récomposition, le village exige principalement la politique orientée vers le village, ce qui est absent, comme l'explique l'auteur. La décentralisation politique et administrative a permis le réseau total de la région, ce qui n'est pas réalisé, et comme résultat le village expérience des grands problèmes, impossible de les résoudre ni tout seul ni avec l'assistance de la politique actuelle.

Dans son article *Le bref 20ième siècle en le village* Vlado Puljiz parle des plusieurs brèves modernisations de la Croatie. Au 20ième siècle la paysannerie a subi aux changements turbulents; entre les deux guerres mondiales elle est devenue politisée, est consciente de la politique; au socialisme le village sert la ville et l'industrie et, vers la fin du siècle, se dirige vers l'entreprise commerciale (plus larges tenures agricoles) et finalement vers l'urbanisation. Dans les derniers dix ans, le village a démontré une régression à cause de la faillite des grandes entreprises socialistes, à cause de la plus grande inégalité et à cause de la compétition des marchés étrangers. Quand même, selon V. Puljiz, le village maintient encore quelques avantages objectifs et possède la chance de se développer.

Stipe Šušvar parle en faveur du réseau d'établissements comme instruments d'aménagement d'espace et pour définir des critères minimaux, pour urbaniser les régions sous-développées.

Željko Mataga analyse la structure agraire de la dernière décade et tient qu'elle était bien préparée pour la transition, car la propriété rurale privée a été retenue, un certain nombre de vitales tenures rurales s'est mis au jour et parce que les coopératives et les entreprises fonctionnaient bien, assurant la variété. Les processus de transformation ont renvoyé le village au commencement. Mataga parle en faveur des buts de la politique agraire positive, soulignant l'importance des aspects économiques, sociales et écologiques et il supporte l'approche régionale, l'approche intégrée multidisciplinaire et la rétablissement des coopératives.

Josip Defilippis critique la situation au sujet des recherches sur le village en Croatie et propose une plus large projet de recherche. Il analyse les documents officiels (*La Loi Agraire, Le Plan du Développement de l'Agriculture*) et observe, avec critique, que l'intérêt pour le village est seulement déclaratif et qu'en même temps il en manque des solutions pratiques.

Ivan Cifrić dans son article *Des approches à la recherche du village* se concentre sur trois thèmes: quelques suppositions pour discuter »le village en transition«, les approches domi-

nantes dans la recherche, quelques sujets de signification scientifique et sociale. Selon lui, il est important de définir l'approche, le contenu et la méthodologie de recherche, de remplacer le paradigme de croissance avec le paradigme du développement soutenu et d'étudier «le complexe écologique» et «le métabolisme rural».

Des questions en discussion touchaient sur les mêmes et sur les différents sujets, suivants les exposés: l'orientation commerciale de la population (Ivan Magdalenić), la jeunesse du village (Antun Petak), l'éducation des jeunes «pour le village» (I. Magdalenić, A. Petak), le futur de la population paysanne en vue des changements négatifs (Ivan Cifrić), comment vivent les gens (Svetozar Livada, Alija Hodžić), l'effet de la guerre sur le village (I. Cifrić, S. Livada, Zrnka Novak), l'influence de la globalisation sur le village (S. Livada, A. Hodžić), le concept de la décentralisation de l'espace et des réseaux d'établissements (Dušica Seferagić, Nataša Lončar Butić, Milan Župančić, A. Hodžić, Maja Štambuk, Stipe Šuvar), l'importance de la diversité pour la récomposition du village (Vlado Puljiz, A. Hodžić, M. Štambuk), les changements dus à la transition (tous), le rapport entre les sciences, l'urbanisme et l'exécution (N. Lončar Butić, Jasenka Kranjčević), vue générale de quelques institutions européennes et de leurs déclarations, chartres et propositions sur le village européen (J. Kranjčević).

Quoique, à première vue, les exposés semblaient différents et les discussions variées, on découvre quand même les traits communs: ce n'est qu'à travers l'approche historique qu'on peut expliquer les changements; une critique sévère du socialisme et de la politique de la transition envers le village; l'évaluation négative de la position du village aujourd'hui, cherchant, en même temps, les indices plus optimistes du développement possible; des suggestions pour une politique dirigée vers le village, son introduction et son application. Il est aussi important d'apprendre des pays étrangers et des documents européens en existence sur le développement du village (et de ne pas les imiter). On recommande les conclusions de cette conférence *Le Village en transition* à tous ceux qui sont chargés de faire des décisions.

Mots-clés: la modernisation, la politique rurale positive, la récomposition, le village, la transition, la recherche scientifique.